Bill No. 5/07-08

87

2C08-0546

खण्डन खण्ड खाद्यम् of श्री हर्ष –

Edited ~~by बाबूजा~~ and published by

बाबू भुवनचन्द्र बसाक at संवाद रत्नाकर प्रेस. Calcutta, 1877 A.D.

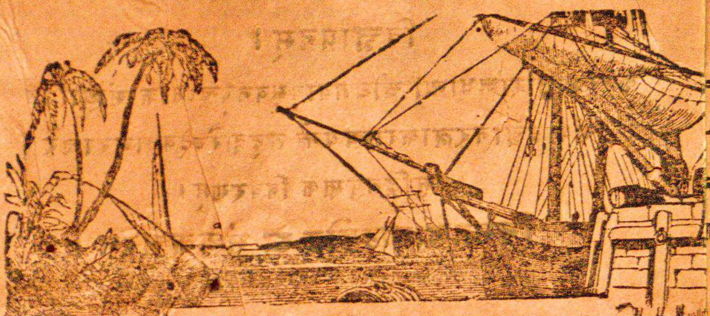
(1284 Bengal era.)

1 copy

(24)

~~1 copy in another packet~~

1216

खण्डनखण्डखाद्यम्।

महामहोपाध्याय श्रीहर्षविरचितम्।

कलिकातानगरे

श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित संवाद
ज्ञानरत्नाकरयन्त्रे तद्द्वारैव
मुद्रितः प्रकाशितञ्च।
निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ नम्बर भवन।
इंराजी १८७७।

विज्ञापनम्।

कलिकाताराजधान्यां श्रीयतबाबुभुवनचन्द्रवसाक संस्थापित संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रे तद्द्वारैर्देवनागराक्षरे मुद्रितपुस्तक विवरणम्।

निमतलाघाटष्ट्रीट ८ संख्यक भवन।

संस्कृतम्।

वैद्यशास्त्र।

मुक्तावलि	॥)
परिभाषा प्रदीप	।॥)
सटीक द्रव्यगुण	१)
चक्रदत्त	२)
शार्ङ्गधर	१)
चरक संहिता १म खण्ड इइते ८म खण्ड पर्य्यन्त	५)
वाग्भट्ट सूत्रस्थान	१)
निदान सटीक	२)
भैषज्यरत्नावलि १म इइते ५मखण्ड पर्य्यन्त	३)
सुश्रुत सम्पूर्ण	३।।)
प्रयोगचिन्तामणि १ खण्ड	॥)
लोलिम्बराज	१)
मदनपाल	।।)

ज्योतिष।

सूर्य्यसिद्धान्त	१।।)

न्याय।

खण्डनखण्डखाद्य	२)
शब्दशक्तिप्रकाशिका	१)
तत्त्वचिन्तामणि	=)
भाषापरिच्छेद	।=)
कुसुमाञ्जलि	।)
तत्त्वोपस्कार	।=)

छन्दशास्त्र

छन्दमञ्जरी	।)
पिङ्गल	१॥)

अलङ्कार।

साहित्यदर्पण	१)
चन्द्रालोक	।)

दशकुमारचरित पूर्व्व ।)

" उत्तर ॥)

हितोपदेश ॥)

भोजप्रबन्ध ।)

व्याकरण ।

लघुकौमुदी ॥)

मुग्धबोध ॥)

महाभाष्यम्, महामुनि

पतञ्जलि कृत १मखण्ड ।=

२य खण्ड ।=)

दर्शन

सर्व्वदर्शनसंग्रह १

वेदान्त ।

श्रीमद्भगवद्गीता ६

विवेकचूड़ामणि ।)

मुक्तिकोपनिषत् =)

ईश भाष्य टीकासहित =)

केन " =)

कठ " ।)

प्रश्न " ।=)

(१ खण्ड " —)

माण्डुक्य १)

वेदान्त परिभाषा

हिन्दी ।

मनभावनी भाषा टीका

सहित श्रीमद्भगवद्गीता १॥)

बाङ्गलादेशकीइतिहास =

परिमाण विद्या —)

माधवविलास —

नजीरकी सैर ।)

वैतालपच्चीसी ।)

खैरशाहकी बारमासी —)

रामकृष्ण " —)

श्रीरामचरित माहात्म्य —)

श्रीरामचालीसा —)

दिग्विजय ॥

भारतीप्रकाश)

पाण्डवगीता ।)

प्रबोधचन्द्रोदय ॥

उत्तररामचरित १

भाषाभूषण ।=

कङ्कालिकी ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

महामहोपाध्याय श्रीहर्ष विरचितम् ।

कलिकातानगरे

श्रीयुक्त बाबु भुवनचन्द्रवसाक-संस्थापित संवाद-ज्ञान-
रत्नाकराख्य यन्त्रे तद्द्वारैव मुद्रितं
प्रकाशितञ्च ।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवन ।

सन १२८४ साल ।

खण्डनखण्डखाद्ये

प्रथमः परिच्छेदः ।

अविकल्पविषय एकः स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु । ईश्वरमुमया न परं वन्दे ऽनुमयापि तमधिगतम् ॥

मानोपनोदनविनोदनते गिरीशे
भासेव सङ्कुचितयोरुचितन्तदिन्दोः ।
भेत्तुम्भवानिशमचितं दुरितं भवानि
नम्रीभवानि घनभक्तिसरोजयोस्ते ॥

शब्दार्थनिर्व्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्व्वत्र निर्व्वचनभावमखर्व्वगर्व्वान् ।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

अथ कथायां वादिनोर्नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्व्वे तत्त्वसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयं । तदपरे

न क्षमन्ते। तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यद-भ्युपेयं कथकेन तत् कस्य हेतोः किं तदनभ्युप-गच्छद्‌भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसा-हित्यनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीय वाग्व्यवहारं प्रति हेतु-भावात् उत लोकसिद्धत्वात् अथ वा तदनभ्यु-पगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वात्। न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्व्वाक-माध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासा-नुपपत्तेः। सोयमपूर्व्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युप-गमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताभ्यूहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसू-त्राणि न प्रणीतानि तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि। प्रमाणाद्यनभ्युपगमेपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते वाचोभङ्गाः तास्तु साधनबाध-नक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूमइति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधन-बाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सहचना-

भासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्म्मतान्तरव्यवहारादिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते। यदि त्वमद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितु मीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्त्तितोयं व्यवहारइति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि नास्माकमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोयं व्यवहारइत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव। ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहारएव धर्म्मो कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्व विधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्। मैवं। न ब्रूमोवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति। किन्नाम सन्ति न वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनै र्यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यतामिति अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मत मस्माकमारोप्य यदि द-

भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्य्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायाम् उत सत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्वमपरेण चासत्वमङ्गीकृत्य। न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् द्वितीये तु स्वतोऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापितद्वचसि यत्किञ्चिद्रागात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती स्यात् तस्मात् प्रमाणादिसत्वासत्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्तोऽतिदूरत स्तस्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा। अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बोधोऽभिधीयतइत्येव नेष्यते मिथ्यादयस्तु तस्य

कथानधिकारं ज्ञाप्यते अतएव भाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि पद्यतइत्याह स नतु प्रतिपद्यसइति । मैवम् । शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्व्वाकादेर्दोष्यत्वमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशात्तयोस्तद्वाधात्वम-त्वात्कथायामेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः तथाहि स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्य-वहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्वान-भ्युपगमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति तत्सत्वानभ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः । उक्तञ्चाहमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपाप-लापो न शक्यत इति । अथ मन्यसे कथकवाग्-व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्वं सत्वाच्चाभ्युपगमः यत्सत्तदभ्युपगम्यइतिस्थितेँ-रिति । मैवं । कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्वं सत्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः कथनात्पूर्व्वं तत्तत्त्वावधारणं वा पर-पराजयं वा अभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता

विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनु-
रोद्धव्यम् तत्र व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव
द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति व्यवहार
नियमसमयमेव बध्नीतः सच प्रमाणेन तर्केण
च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथा-
ङ्गतत्वज्ञानविपर्य्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं
निग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् तद्व्युत्पादने प्रथ-
मस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्य नियमवत्वेपि हेतुर्वक्तव्यः
तथा च सोपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभि-
धातुं युक्तइति प्रमाणसत्वाभ्युपगमहेत्वभि-
धानवत् प्रत्यवस्थान मनवकाशं द्वाभ्यामपि
वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्था-
जयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परि-
गृहीतत्वात्। नचैवं प्रमाणानुपपन्नस्वेच्छामात्र-
गृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसम्भवेन सर्व्व वि-
चारविचार्य्यतत्फलविप्लवापत्तिः स्यात्। आ-
वेदमानादिपारम्पर्य्यायातस्य लोकव्युत्पत्ति-
गृहीतत्वादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यता
लक्षणस्वतःसिद्धिशुद्धत्वात्। नच प्रमाणादीनां
सत्तापीत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता तादृश-

व्यवहारनियमभावेनैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथा प्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभिलषितस्य कथकयोरपर्य्यवसानात्। नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारप्रवृत्ति मन्तरेण तस्य दुर्न्निरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यता पातात्। पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि प्रमाणादयोपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावन्न भवति। नापि चतुर्थः यादृशोभवताप्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहार नियमः कथायामालम्ब्यते। तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्। तस्य यदि मां प्रतिफलातिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः।

स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या। क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणकारणभावस्य नियमात् तद्भावश्च नियतपूर्व्वसत्वरूपं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय न पर्य्यवस्यात्। दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां सत्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कारणत्वमेव तस्य तस्य सत्वमङ्गीकृतमितिरिक्तमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः शक्यन्तइति। नैवम्। एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्व्वोक्त बाधायामनिस्तारात्। नच व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादि सत्तास्वीकारपर्य्यवसायितया नायंदोषः स्यात् यतः सत्ताज्ञानस्य तत्राङ्गत्वं नतु सत्तायाः। तत्र किं सत्तावगमभावात्सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे अ-

बाधितात्तदवगमाद्वा। न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात्। द्वितीयेपि किं वादिप्रतिवादि मध्यस्थमात्रस्य तस्यापि कथाकालमात्रएव बाधितावगमाभावात्। अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेपि च बाधितबोधविरहात्। नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्रयावगतस्यापि एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बहुलं बाध्यतादर्शनादिति। नचासावर्थोऽसन्नपि द्वित्वादिपुरुषमात्रपूर्व्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते तस्मात् द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्व्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम्। तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथा कालमात्रे तैराबध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्व्वप्रकाराबाधित तत्तत्सत्वावगमायत्ततत्तत्सत्वाभ्युपगमकथाङ्गताङ्गीकारस्य कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिक व्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्वा-

वगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति। तस्माद्यादृग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मर्य्यादानेन नोल्लङ्घितेति। यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः यत्र वाद्युक्तनिग्रहसत्त्वावगमः स निगृहीतः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियमएव कथारम्भाय ग्राह्यः अनेन नियमेन व्यावहर्त्तव्यमित्यस्य ह्ययमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थावगमस्य विषयी भवितव्यमिति। नच वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति। तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्। नचैवमनवस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् एवं विचतुरज्ञानजन्मनोनाधिकमतिरिति न्यायात्। नचान्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिस्तथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम्। अस्त्वेव हि तथा विचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततःपरमननुसरणीयेनैव समयं बद्ध्वा कथाया

मिथःसम्मतिपत्त्या प्रवर्त्तनात्। अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहरत्वात्। नच वाच्यं मत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति। स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात्। यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता एवमेवासत्ताविशेषेऽपि ज्ञातमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत्। असच्चोपपादकञ्चेति व्याहतमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम्। नहि सदुपपादकमसच्च नेति क्वचिदावयोः सिद्धम्। ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः न कार्य्यस्याद्यसत्ताक्षणादूर्ध्वान्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात

तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्वं तदा-तनकार्य्यजन्मनोऽनियामकं तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यनियामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदा-स्थाया एव सामग्र्या स्तदा कार्य्यनियमोऽभ्यु-पेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोऽ-विशेषः। कार्य्यजन्मैव। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अप-र्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत् तथापि तत्कालस्यानु-गतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपमित्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च

"अन्तर्भावित सत्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः।
नान्तर्भावितसत्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः।,,

तथाह्यन्तर्भूतसत्वे यदि कारणत्वं तदा स्व-विशिष्टे स्ववृत्तिरसतः स्वाश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेपि च स्वस्मिन् स्ववृत्ति व्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेक-नियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति

अन्यस्या स्तस्याविशिष्टत्तत्राभ्युपगमे तामसन्नि-
वेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वथैव कारणमस-
त्पर्य्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवेशने वा पर्य्यव-
सानमेव। नच सत्ताभेदानन्त्यमस्तेत्यपि पाद-
प्रसारिका निस्ताराय सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यव-
हारानुगमननिबन्धनलक्षिनः प्रथमापि सत्ता
न स्यादिति सत्वबुद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्ट-
मिति कष्टतरम्। नच स्वरूपसत्तोपगमाय
स्वस्ति भिन्नानत्यनुगत बुद्ध्याद्याधानपदेऽभि-
षिञ्चता त्वया जातिमावाय जलाञ्जलिर्व्वितीर्य्यैत।
माभूदनुगतिः स्वरूपसत्वस्येति च वदन्
तद्धर्म्मिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति।
किञ्च स्वरूपसत्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो ना-
धिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन्
घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नेत्यपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्ता
नमन्तर्भाव्य कारणं तदानीमसदपि तत्तयान्तु
सत्तासत्तयोः कारण कोव्यप्रवेशाविशेषात्।
अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किन्तु कार-
णत्वं सत्वं नियतपूर्व्वसत्तां हि कारणतामन्य

इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणतास्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्युपगतैव। अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तस्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि। नन्वेवं पूर्ब्बवत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात्। असत्ताविशेषात्कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेपि तुल्यत्वात्। सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षेत्सत्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोपनियतो यदा कारणाभाव स्तदा कार्य्याभावावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात्। अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात्। अन्वयस्यापि सत्त्वान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः। एतेन "आम्रामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जित मोदकाः। रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते,, इत्यस्यापि बाधकत्वमाम्रामोदकायते। सत्तान्तर्भा-

वामन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आमामोदकादि-
नापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात्। तदस-
त्कथं कार्य्यं स्यादिति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य
कार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि भक्तदोषस्या-
नन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्व्ववदावृत्तेः तस्मात्
"पूर्व्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतु-
तत्त्वबहिर्भूतसत्वासत्वकथा वृथा।" आस्तां
प्रतिबन्दिग्रहग्रहः कथं पुनरसतः कारणत्वमव-
सेयं प्राक्सत्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात्
असत्वस्य चाविशेषादिति चेन्न इदमस्यान्नियतं
प्राक्सदितिबुद्ध्याविशेषात्। भ्रान्त्यैव बुद्धिगोच-
रेतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया विच-
तुरकक्षा बाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्वनि-
श्चयस्ते तादृश्यैव विषयीकृतस्य सर्व्वापि कारण-
तानिश्चयः केवलन्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात्
पूर्व्वपूर्व्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्वावधारणं
वयं मन्यामहे इति विशेषः। परदर्शनसिद्धा-
न्तस्य भूरिकक्षाबाधविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्य-
मानत्वेनातथाभावोपगमात् अन्यथैकदर्शन-
परिग्रहः स्यात्। एतेन सत्वाविशेषात् कथं

कस्यचित्पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाधावित्वमास्तामित्यपि निरन्तरम्। अनेवं बुद्धिविषयतादशायां कोविशेष इति चेत् यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव अन्यथा कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् तदा सत्त्वमन्यदास्वेन गृह्यत इति चेत् अल्पकालिकमेव तर्हि तत्तदानकारणचोपयोगीति समानं तदेतत् सम्वितिसत्त्वमिति गीयतो असती सा न विशेषिका सती सा नेष्टेत्यभिसन्धानेन सम्वितिरपि सती नवेति पृच्छन् प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं तावद्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता तेनेदमुपपादितम्भविष्यति। अथासत्ता तस्य पर्य्यवस्यति तदा असत्तैव तेनेदमुपपाद्यत इति स्वीकर्त्तव्यं भ्रमविशेषेणैव भ्रमे विशिष्टताव्यवहारः। अविचार्य्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः अन्यथा प्रथममेव मतिकर्द्दमे कथारम्भणमशक्यमापद्येत स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने

विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य कारण शक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्य्यं नच कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्या एककालान्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरप्यीति वक्तव्यं विशिष्टव्यवहार प्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्त्वाविशेषात्। प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोवस्थानं पाटच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतस्य व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन स्वभावबलात्स्वविशेषणत्वेनोपादीयते। नन्वेवमत्यन्तासङ्गवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतया नङ्गीकारात्कुत्र स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्यते न उक्तमत्र असतोपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपतैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादन्यथातिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तारेण।

अपरे पुनश्चेतसोपि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रत्ययमनासादयन्तः सर्व्वमिदमसदेव विश्वमित्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमानाः मन्यन्ते ज्ञानं तावत् स्वप्रकाशं स्वतएव सिद्धरूपं न खलु वि-

ज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कश्चिज्जानामि न वेति संशयः न जानामीति वा विपर्य्ययो व्यतिरेकप्रमा वा तेन जिज्ञासितस्यातत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणामभावसमुदायः स्वाव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति अन्यथा हि जिज्ञासित प्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविशिष्टत जिज्ञासस्य स्यादतः सर्व्वजनस्यात्मसम्वेदनसिद्धं बोधस्य स्वरूपम् व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमात् न तत्र संशयादिरिति चेन्न यत्रैवानुव्यवसायेयत्ता नोपेया तत्र जिज्ञासायामात्मधर्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्य्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात्। विषयिसद्भावसंशये च तद्विषयेपि संशयस्य सम्भवात् एवं हि विचतुरसम्वेदन कत्वाज्ञानध्रौव्यनियमाभ्युपगमोपीति स्वप्रकाशेनुमानमेयव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् यदि हि विज्ञानं परतः सिद्ध्येत्तदा अनवस्था स्यात् नच वाच्यमवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते स्वार्थव्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया

प्रस्तूयत इति ज्ञानवस्थेति यतस्तस्यां प्रमाणा-
नुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतो यथा व्यवहारोप-
पत्तिः को ब्रूते सती सा वित्तिरसत्येव न
कुतः सामान्यतो वित्तेस्तथात्वविधावपेक्षित-
सिद्धा यत्र विशेषरूपायां प्रमाणप्रवृत्तिः
तदा तत्र सत्वसाधनम्। सत्वेपि जिज्ञा-
सायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वा अन्यद्वा
प्रमाणमस्त्वेवेति चेन्न तस्यापि सत्वं कथ-
मित्यनवस्था स्यात् शेषासिद्धा सर्वासिद्धिर्वा
प्रसज्येतेत्यर्थासिद्धिपर्य्यन्तस्य व्यसनस्य दुरु-
त्तरत्वात् सेयमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः
प्रसिद्ध्यतीति। घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामा-
णिकेन तत्र प्रमाणसद्भावो वाच्यः यदि प्रमाण-
मनुपन्यस्य सास्तीत्यङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव
किन्न स्यात् ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता
दर्शनीया। तथा च प्रमाणसत्तापि तत्प्रमाण-
सत्तामन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकाराद्वा
सर्व्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्तानिवृत्तिनियत-
त्वात्। अन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेरिति
व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः स्यात्।

यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां परोङ्गीकार्य्येत
तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकार्य्यमिति घटेपि
वृथा प्रमाणोपन्यासायासः। अथ नाव्यवधान-
लग्नवित्तितद्वित्तिधाराभ्युपगम्यते किन्नाम कदा-
चित् कुतश्चित् वित्तिः प्रमीयत इति सर्व्वा
वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयत इति चेन्न स्याद-
प्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोधिका
घटवित्तितद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया
तादृग्विषयत्वभावमन्थरा वित्तिरस्मदादेरु-
त्पद्यमानानुभूयत। यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि
सा सम्भाव्यते तदा यस्या अपि वित्ते तावद्वि-
षयगर्भिताधी विषयः साप्यन्यथा कयाचिदुल्ले-
ख्येत्यत्र प्रमाणाभावस्यानिर्मोक्षापत्तिश्च। नहि
स्वमनन्तर्भाव्य कयाचिद्धिया स्वप्रवाहो ग्राह्यः
तथा सति स्वप्रकाशसिद्धेः अतएवान्योन्यविषय-
तापि निरस्ता सविषयकान्योन्यग्रहे स्वग्रहा-
पत्तेः। नच पुरुषान्तरेण सा प्रमास्यते ननु तद-
भाव इति ते प्रमास्ति तदर्थमपि प्रमाणान्तर
सद्भावपरम्परापत्तेः। नचैवं घटसामग्री तत्सा-
मग्रीगवेषणेप्यनवस्था स्यात् वैषम्यात् यदि घट-

सामग्री तत्सामग्रीधारा कुतश्चिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदविरहितएव प्रमीयते यदि तु ज्ञानेप्येवं स्यात्तदा स्वस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशापत्तिः प्रवेशादनवस्था अवेदने शेषासिद्धा सर्वासिद्धिरिति व्यसनं दुरुत्तरमेव। ये च मानमेयभावाश्रया दोषाः कीर्त्तनीयास्तेपि प्रसज्येरन्। नच तैर्दोषै र्नास्त्येव ज्ञानमित्याश्चेयं स्वतः सर्व्वसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चानुभवस्य सर्व्वदोषहानेर्वच्यमाणत्वात् प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतः सिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः अतएव धर्मोपग्रहप्रवर्त्तिषु वाग्व्यवहारविषयत्वं कालानवच्छेदमादाय नित्यतोपचारः देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः प्रकारावच्छेदविरहनिबन्धनस्य सर्व्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः सौगतप्रभाकरवत् अभावे अभावं प्रति नैयायिकवच्चाभावानतिरेकस्वीकारादेवाद्वैता व्याघातः भ्रमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्व्वथैवासद्यापि न काचित् क्षतिः। तदेतत् श्रुत्वा

प्रमाणेनोपलक्षणन्यायात् तात्पर्य्यतः प्रकाश्यते तेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्य्यतः श्रुतिस्तस्मिन्नविद्यादशायां पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते वस्तुतस्त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम्। ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदं क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः कार्य्या क्रिया हि कर्मणो भवति कर्म च कारकं क्रियायाः न च स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यं पूर्व्वापरभाव विशेषस्य हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात्। न च तस्मादेव तदेव पूर्व्वमपरञ्च सम्भवति तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वशब्दार्थत्वात् तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नोनवच्छिन्नश्चेति विरोधात्। मैवम्। क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात् सर्व्वथैवानागतविज्ञाने तदसम्भवात्। क्वचिज्जनकतामादाय कर्मणि कारकत्व व्यपदेशात् करणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् विनापि क्रियाजनकत्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः। किञ्च तत्कर्मत्वं यत् स्वं प्रति विरुध्यते परसमवेतक्रियाफलभागित्व-

मिति चेन्न अपादानस्यातिव्याप्तेः अपादानं कर्मापीति चेन्न वृक्षात्पर्णं पतति वृक्षं पर्णं पततीत्यपि स्यात् विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति चेन्न वस्तुसतस्ताद्रूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा तदपि स्यात् अपादानस्य कर्मत्वं न विवक्ष्यत इति शाब्दिकसम्प्रदाय इति चेत् तर्हि निवृत्तसर्व्वकर्म्मव्यवहारेपि स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मेत्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात् कथञ्च लोकोत्तरप्रश्नेन निवृत्तसर्व्वकर्म व्यवहारेपि कर्मत्वमस्तीति ज्ञातम् अपादानेतरदीप्सितं कर्मेति चेन्न तत्रापि नदी वर्द्धत इत्यादौ तद्वृद्धेरप्राप्ततीरभागप्राप्तिफलायाः सकर्मत्वापत्तेः अपादानेतरदित्यस्य स्थाने क्रियानाशकेतिकरणेऽप्यस्य तदवस्थत्वात् विनाशलक्षणायां वृद्धौ तदयोगाच्च वृक्षं त्यजतीत्यादावकर्मकत्वप्रसङ्गाच्च । आत्मानं जानामीत्यत्र च परत्वाभावादकर्मकत्वापत्तेः । तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति चेन्न यतोऽस्तु तावदेवं यथा कथ-

ञ्चित्तथाप्यध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जानतोज्ञानं नात्मकर्मकं स्यात्। पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्त्तरि का गतिः स्यात् सर्व्वज्ञमीश्वरमन्यमानेन च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति फलनाश्यत्वस्यानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धिः तस्माद्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदी वृद्ध्यादिवत्कर्मापि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया शेषञ्चेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्व्वक्ष्यामः।

ननु चाभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम्। विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता सम्बन्धश्च भेदमन्तरेणासम्भवदवस्थितिः सम्बन्धमितेः सम्बन्धिस्वरूपभेदमितिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात्। नैवम्। विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः तथाभूतत्वेऽपि च अन्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकात्वमभ्युपेतव्यमनवस्थाभयात् तथा सति च सैव यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्तत्सम्बन्धिनोर्भेदमनादायैव पर्य्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यं स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्य्यादातिशायित्वात् तथा

विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्मायं सम्ब-
न्धः पर्य्यवसास्यति तदवगमोपि तदवगमाव्यतिरेके-
णैव भविष्यति को विरोधः। नचैवं घटतज्ज्ञानयो
र्योर्हि विषयविषयिभाव स्तोमात्रयापि स्वप्र-
काशविषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यतैकत्र स्यात्
अस्तेत्रयत्राविद्याविद्यमान घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वं
परमार्थे सति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति
द्वयोरननुगमेपि न दोषः। अथ वा स्वात्मना
सह क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्व-
प्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव यथा तु भवतां
सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्व्यवहारव्यवस्था सत्ता
स्वयमेव सद्रूपा नच तावता स्वात्माश्रयता तस्या
स्तथाज्ञानमपि स्वतएव सिद्धस्वरूपम्। अथवा
यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसम्विज्ञाने गुण-
मादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्ध-
पदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वा-
त्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनं सम-
र्थ्यतामियं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रका-
शतापत्तो न ब्रह्मस्वप्रकाशता तत्र विषयाभावात्
एतावन्मात्रेण तु स्यात् यथा स्वविषयेपि कुटादौ

बहुव्रीहि वाक्यं व्यवहारं प्रवर्त्तयति तथा ज्ञानमविषयेष्वात्मन्यविद्यादशायामिति। तदेवं यद्यन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्य्यवस्यति तत् सर्व्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयति। तद्यथा ह्यन्योऽज्ञाता अन्यच्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं तथा अन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं सर्व्वतोबलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते तदिदमाहुः। "प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणक इति।" तस्मात् "अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका। पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्व्वबलाधिका। वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोरिति।" तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवं विधैर्व्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा। अस्माभिस्तु स्वसम्वेदनबलादेव स्वतःसिद्धिरूपं विज्ञानमाश्रियत इति एवञ्च

सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः सर्व्वमेवानिर्व्वचनीयं वर्णयति। यदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावतार्य्यते। अतो निरभिलाप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिता इति।,, ज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्ते। तथा हि नेदं सद्भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात् नाप्यसदेव तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः। यदपि निर्वक्तुमसामर्थ्यं गुरव उपालभन्ते येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्त इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभते यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्व्वचनीयतेति नब्रूयु र्वक्तृदोषादिति च वदेयुः। यस्तु यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तु न तु शक्ष्यति वक्तव्यदोषात्। नच ते दोषाःस्वोक्तिमपि भन्तो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यं यतोनिर्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव अनिर्वचनीयैरपि च तैर्व्यवह्रियत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात् तज्जातीयत्वस्य च निरुच्य योजयितुमशक्यत्वात्। ननु

सदसत्त्वपक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयतेति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः किम्वा सदसत्त्वपक्षवहिर्भावाभ्युपगमः। आद्ये भवितव्य सदसत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकस्याभासत्वं तत्र सत्त्वपक्षदोषस्यैवाभ्युपेयभावावश्यकत्वात् यदि तावत् सत्त्वपक्ष स्तदा सत्त्वपक्षे दोषः कथं सङ्गच्छते अथासत्त्वपक्ष स्तदा सर्व्वासत्वे तद्दोषः कथं सद्भावमनुभवितुं प्रभवेत द्वितीयस्तु व्याघातादेवासम्भवी परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति तदेतदनाकलितपराभिसन्धे प्रत्यवस्थानम्। यो हि सर्व्वमनिर्वचनीय सदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्व्वचनीयतासत्वव्यवस्थित्यै पर्य्यनुयुज्यते सापि हि कात्स्न्यप्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव परस्यैव तु व्यवस्थयैवं पर्य्यवस्यति निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वं विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्य्यवसायिताया स्तेनाभ्युपेयत्वात्ततः परकीयरीत्येदमुच्यते अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्य्यवस्यतीति। वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्वे केवले भरमवलम्ब्य

चरितार्थाः सुखमास्महे ये तु स्वपरिकल्पित-
साधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य्य तत्त्वं
निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमो न साध्वीय-
म्भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव
व्याहतत्वात अतएवास्मदुपन्यस्यमानदूषण-
स्थितिविषयाः पर्य्यनुयोगा निरवकाशाः त्वद्व्यव-
स्थाया एव व्याहत्युपन्यासात् नचोपन्यास एव
निर्बन्धकरणं विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोप-
गमोदासीनैर्व्विचार्य्यमित्यभ्युपेत्यैव परं विचार-
प्रवर्त्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात्। यदि तु
विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्य-
मित्युच्यते तदा प्रमाणमव्यापार्य्य न तदीय-
सत्त्वाभ्युपगमोपि शक्यते अतिप्रसङ्गादिति वि-
चारस्यापि विचार्य्यग्रहणेऽनवस्थया विचारा-
रम्भ एवाशक्यः स्यात्। नच पूर्व्वपूर्व्वसिद्धत्वाद्वि-
चारे विचारान्तरमिदानीं गवेषणीयमिति
वाच्यम् विचारस्य पूर्व्वसिद्धत्वे, विचार्य्यरूपस्य-
विषयव्यवस्थितत्वात् तस्य विचार्य्यमपि पूर्व्वपूर्व्व-
मेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य अथ
विचार्य्यविशेषस्य पूर्व्वमसिद्धत्वात्तदर्थ विचारारम्भ

स्तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्व्वमसिद्धिरेवेति वृथा शुष्कचर्व्वणं यदि च तद्दर्शनरीत्याभिधीयमान मस्याभिबाधं विधत्से तदा स्वाभ्युपगमरीतिबाधविधायितैव ते स्यात् अस्माभिर्निर्व्वाह्यमाणस्य त्वयाखण्डनयुक्त्यैव बाधे अस्माकमेव जैत्रता खण्डनयुक्तयोबाधिका निर्व्वाह्यपक्षस्य बाध्य इत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्व्वाहात् तस्मात् त्वया निर्व्वाह्यमप्यस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्व्वाह्यनिर्व्वाहे तव जयो नान्यथेति तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्व्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमार्थसदद्वयमिति स्थितम्।

नचाद्वैते किं प्रमाणं प्रश्न एव तावदयमद्वैतमनङ्गीकुर्व्वतो नोपपद्यते प्रमाणं यन्नाम द्वैते पृच्छ्यते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः सङ्गच्छते न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते किन्नाम विषयविशेषनियतं तच्च तदैवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषय नियतत्वात् अन्यथा व्यवहाराणां

विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासम्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवत्वापत्तेः। यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिस्ते प्रमा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तत्रापि सत्प्रतिपन्नमिति वृथा तस्य प्रश्नः । नच वाच्यं सामान्येनाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे प्रश्नः यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ विशेषाय विचारः काकदन्तविचारवत् स्यात् सामान्यसिद्धिरेव विशेषमाचिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवतीति किमन्यत्प्रश्नेन परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु सर्व्वेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रसिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः। यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्व्वेष्वेव दोषं प्रसिणोषि तदा प्रकारान्तरमाचिप्यापि सामान्येन विश्वसणीयमेव यदि च का प्रमाणव्यक्तिरसाविति प्रश्नार्थः परिशिष्यते तदा सर्वा व्यक्ति विशेषतो न निर्द्देष्टुं शक्यत इति तदनिर्द्देशेऽपि न नः किञ्चिदपचीयते । यदि च द्वितीयस्तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमाम्मन्यमानस्य तव

अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते। अथ अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्रमैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छ्यस इति-ब्रूषे नैतदप्युपपद्यते तवाद्वैते यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममा-नियमात्। यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात् वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्व्वते यदि कश्चिद्बाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोति तावता बाष्पविषयं धूमज्ञानं तत्करणं प्रमाण-मेष्टव्यमिति। अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथा तथा श्रुति-रद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः श्रूयते खल्वेकमेवा-द्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रुति-प्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यञ्चेश्वराभिसन्धौ प्रसा-धयिष्यते सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदसमन्वयबलेन तासुप्र-तीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामनन्य-परीभवनात्। धियः स्वतः प्रामाण्यस्य बाधकै-कापोद्यत्वात्। ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्ताथ प्रा-माण्यं भवति प्रत्यक्षादिबाधात् ततश्चान्यत्वैव

कश्चित्तात्पर्य्यं कल्प्यम्। नैवम्। यदद्वैतश्रुते र्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्येत ननु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्वज्ञं तदा तव श्रद्दध्याम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तत इति। यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते स्वविषयमात्रे प्रमयाविपरीतविषयज्ञानबाधनात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। माभूदग्नीषोमीयपश्वालम्भनविधिना सर्व्वभूताहिंसाश्रुतेर्नैरर्थ्यं यदा चैवं तदा बाधिकाया धियो बाध्याया श्चाद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत घटेन पटेन तद्भेदेन च स्वविषयेण सह तस्या एव धियः श्रुत्या सर्व्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यं तत्राबाध्यमानत्वात् नहि तस्या धियः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदोपि

विषयः घटपटौ भिन्नावित्येवमाकाराहि सा जायते नत्वहं घटात् पटाच्च भिन्नः मत्तो वा तौ भिन्नाविति। स्वप्रकाशतापि स्वभावे साक्षिणी ननु यतो यतः प्रकाशोभिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि अन्यथा तत्तदपि प्रकाशवृत्तौ निष्पत्तौ न कथमद्वैतएव पर्य्यवस्यति। नच तया धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशितएव स्यादिति वाच्यं पुरोवर्त्ति रजतमिति भ्रान्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्रागसम्भवात्। आत्मवदात्मधर्मेऽपि सन्निकर्षानपेक्षा सेति चेन्न ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदप्रमात्वाभावावगमादगत्या श्रुतिस्तत्र तत्वाप्रतिद्वन्द्वितया असङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबल-

लब्धतत्तदैक्यान्यथानुपपत्ति सहायसम्पदजेया
तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं शक्येति
न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्वाद्वैत-
प्रमापिकेति। भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैप-
रीत्यमशक्यम्। तत्राद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमा-
नस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः भेदधीयमात्रस्य च द्वि-
चन्द्रादिज्ञानवदन्यथाप्युपपत्तेः एकमित्युपादाय
यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेदमिति
कृत्वा तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदे-
नाप्यशक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहि प्रत्य-
क्षादिप्रामाण्यमिति बुद्धेर्विरस्य व्यापाराभावात्
कथमित्यमिति चेन्न श्रुतितोद्रागेव जातायाः
सर्वविषया या अद्वैतधियोऽस्मद्बुद्धय एवंविध-
विचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नानाविष-
येषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनितिष्ठन्ती-
त्युच्यमानत्वात्। ननु यदि नाम प्रत्यक्षव्यक्तया
तया घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घट-
पटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावतैव कथं
तस्याः स्वविषयेन सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्य-
मासादयितुमीष्टे बुद्ध्यन्तरेण तया सार्द्धं घट-

घटयोरपि भेदबुद्धिरुचिता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधा-देव। मैवं तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य ययैवा परया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धे-र्घटात्पटाच्च भेदोविषयीक्रियते तस्याः स्वविष-येण सह भेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्य्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति। एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाध-बुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसञ्चारोच्छेद-भयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव बुद्धौ पद-मारोप्याद्वैत श्रुतिः सर्व्वं तत्तद्विषयविषयि-प्रवाहमद्वैते स्थापयन्तीन केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बाधितुं शक्या तस्मात् "सुदूरधावन-श्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा। निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते।,, नच यत्र तस्य प्रति-पत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् तथापि पुरुषान्तरेण भिन्नतया प्रमीयते सेत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यं नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव नच समाख्यमेवं श्रौतेन निश्च-येन तन्निवर्त्तनात्तथाप्यनवस्थानादिति। अथ

त्रूषे यदा कियद्दूरं बुद्धिपरम्परया सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुति स्तदा तन्न्यायाद् यापि बुद्धिः शेषं गत्वा नानुव्यवसास्यते तत्रापि तद्बाधा गम्यते यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपीति। मैवम्। किञ्चियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापककोटिमवलम्ब्य व्याप्तिग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधनं व्युत्पादयसि त्वमद्वैतश्रुतेः किम्बा बुद्ध्यान्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्षधर्मे हेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्यान्तिमबुद्धिविषयया। नाद्यः। व्याप्तिबुद्धिर्यदि विशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया। अथैवमनुमिति मभ्युपैषि तदा सा नात्मानमपि पक्षीकृत्य प्रवर्त्तत इति तत्रैव दत्तपदा सर्व्वामद्वैतश्रुतिपरम्परामालम्बत इत्युन्नमावर्त्तते। अथ सर्व्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्योभिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्म्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति मन्यसे। मैवम्। एवमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमान

मप्यनवकाशयति। विषयिस्वविषयोर्मिथोभेदे-
ऽपि साध्ये अस्तु हेत्वनुयोगः परबुद्धीस्तद्विष
यांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्याबुद्धे
र्विषयादपरामपरस्याश्च परामभेदबोधाय धा-
वन्ती सर्वाद्वैतएव पर्य्यवस्यतीति। नच शक्य-
मनुमातुं सर्व्वस्याबुद्धे र्विषयात् सर्वा बुद्धिर्भि-
न्नेति नास्मदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भि-
न्नेति नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्तोऽपि निस्तारः
स्यात् अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमिच्छतः क्वचि-
दपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेरिति एतेन
सर्व्वं भिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतःप्रमा
णेन सप्रतिपक्षा सेयमद्वैतश्रुतिरित्यप्यनव-
काशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम्। यस्मात् कस्मा-
दपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदोपगमेन सिद्धसा-
धनात् सर्व्वस्मादिति स्वस्मादप्यापत्तेः। स्वव्यति-
रिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकं तदेवं
"हेत्वाद्यभावसार्व्वत्र्ये सर्व्वं पक्षतया स्थितम्।
किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः।,,
अतएव च "आद्यधीवेद्यभेदोयाप्यन्यथानुप-
पन्नता। स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वय-

श्रुतिम् ।,, नच संस्काराद्दृढ़ाद्दृढ़ान्वयव्यतिरेकान्वय व्यतिरेकोऽद्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः अतः "अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम् । असंसर्गाग्रहस्यापि मता शंसत्यबाधिते । अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलक्ष्मकम् । अनौचित्या हि तर्केण दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः । अनारोपितमूलत्वाद्बलाद्धं युरताट्टशा । प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लूयते तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ।,, ननु यद्यद्वैतोदाह्रियते त्वया नेतरोऽस्य भेदोगृहीत इति ततोऽस्याद्वैताम्नायेरभेदबोधनेन तद्द्वारा सर्वभेदे पर्य्यवसातव्यमिति । ततस्ततस्तस्य भेदस्तदैव गृह्यते मया तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतायान्न कस्यचिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्थाने इति । नैवम् । अन्तिमबुद्धेरद्वैत श्रुतिजबुद्ध्यादितोभेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमाने यस्तदीय स्ततोभेदस्त्वया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण तत्कालमन्तिमबुद्धे-

रनुपस्थितेः। यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा स्यात्तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याद्यविशिष्टतयानुपपत्तेः येन विना सा तदविशिष्टतया न ततः कथमाभासात्मकोदयः स्यात्। नच वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञेय इति नास्ति पाक्षिकोपि मां प्रत्यसिद्ध्यादिरिति। यतोस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् वचनस्य परार्थत्वात् मौनमवलम्ब्यावतिष्ठमानश्च भवानप्रतिभातो न मुच्यते। नच स्वयं प्रमितोभेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यत इति वाच्यं त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात्। विजिगीषुं परं प्रति विजिगीषुकन्तरवचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रतिमुत्पादनपर्य्यवसायितयोपयुक्तम्। नचाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्त्तुं शक्यते तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात्। नच वाच्यं मम वचनात् सन्देहेनापि युत्वा तत्र तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटत इति यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्व्वत्र साध्याविशेषादिदोष प्रतिसन्धायिना संशय-

स्थापनवकाशीकरणमेव स्यात् तस्मात् "एकं ब्रह्मास्त्रमादायनान्यं गणयतः क्वचित्। आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु।,, अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतो यन्नाम किञ्चिन्नरश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा यो विशेषतो विनिगमनं विनैव न प्रतीयते ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यः प्रमः परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात् स्वस्मात् स्वस्य भेदाभावात् ततस्तत्र लब्धपदा कथमद्वैतश्रुतिर्ब्विम्बाभेदे पर्य्यवस्यन्तीत्वया शक्यबाधा स्यात्। तस्मात् "नैव सामान्यतोज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः। पदरोधस्त्वया कर्त्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः।,, ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचित्री व्यवहारो न व्याहन्यते कथं व्याहन्यते प्रति वक्ष्यते हि तत्। किञ्च योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः सोपि कस्माच्चिदापादकात्। नचापाद्यापादकमभिद्यमानमापत्तेर प्रभवेदिति। तस्मात् "नानात्व-

मवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि। असिद्धभेदाद्-
व्याघातः पतेदापादकात् कुतः।

इदमपि विचारमर्हति यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृति-भेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे पर्य्यवस्यतु। तथाहि प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स किं स्वरूप-भेदः किमन्योन्याभावः किं वैधर्म्यम् अन्यदेव वा। यदि तावत्स्वरूपभेदः स नाम घटपटयो र्हि स्वरूपं यत्परस्परस्माद्भेद स्तत्परस्परम-नन्तर्भाव्य न सम्भवति भेदो हि भवन् कस्मा-दपि भवति। अन्यथा स्वरूप भेद इति पारि-भाषिकं नाम स्यात्। यदा च घटाद्भेदः पटस्य स्वेतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपट-योरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहित-मिति विपरीतमापद्यते। ननु यथेयं प्रतीतिर-भेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा भेदोल्लेखेपि दी-यतामस्यां दृष्टिरभेदे हि घट इत्येव पट इत्येव वा बुद्धिः स्यात् न तु घटाद्भिन्नः पट इति चेत् स्यादप्येष पर्य्यनुयोगः यद्यविद्यमान भावभेदं

पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोपि प्रत्यादिग्रामः।
तस्मात् "अभेदेनोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखन-
क्षमा। तथाचाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष-
वैष्रसात्।,, अथ भेद इत्येतावन्मात्रं पटस्य
स्वरूपं घटादिति तद्घटेन प्रतियोगिनान्येनैव
निरूप्यते तदपि नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकस्य
भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् नित्यं प्रतियोगिघटित
एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात्। का चेयं वाचो-
युक्तिः यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य स्वरूपमन्येन
निरूप्यमाणं ततोभेदोभवतीति। नहि यत्
स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत्
नीलं भवतीति यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घ-
टेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति
तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्व-
रूपं किं वा धर्म्मः कश्चित् यदि प्रथमस्तदा पटं
प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थोघटस्य स्व-
रूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं
नाद्वैतमेव पर्य्यवस्यति तत्रापि यदि प्रतियोगि-
त्वमात्रं घटस्यात्मा पटं प्रतीति च घटापेक्षित्व-
मन्यदेव तदप्यनुपपन्नम् अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रति-

योगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात् पटं प्रतीत्यतापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोषएव। नापि द्वितीयः योसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् यदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्न स्तदा घटोपि पटधर्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् न हि पटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति परस्पराश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात्। नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढ़ः पटस्तत्पटारूढ़श्च स एव घट इति। किञ्च धर्मस्य तस्य धर्मिणा समम सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः। सम्बन्धानन्त्येऽनवस्था प्रथममनन्ततो वा गत्वा स्वभावसम्बन्धोपगमे सम्बन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेद एव पर्य्यवसानं स्यादिति एवमन्यस्मिन्नपि धर्मविकल्प इति तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणीभवत् प्रत्यक्षमद्वैतएव प्रमाणं भवति। ननु घटादिकमेव यदान्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः पटादिना निरूप्यते तदा ततोभेद इति प्रतीयते। मैवम्। घटादिकमित्येवम्भूतप्रतीते

स्तावच्छेदप्रतीतिर्लक्षणा सा च न घटादिमा-
त्रेण विषयेणान्याकारा भवितु मर्हति तेन
पटादिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः
स्यात् घटपटविषयप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यात्।
न हि घटः पटस्येति घटात्पटोभिन्न इति प्रती-
त्योरैकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति तत् कस्य हेतोः
षष्ठ्या प्रथमया च वैकल्पिकनिर्देशमसह-
मानयैव प्रतीतिकलहनिरासात् न हि घटः
पटस्येति प्रत्येतव्ये कश्चिद्घटात्पट इति प्रत्येति
तस्मात् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्य-
पेक्षा। नच यत्प्रतीति र्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात्
तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मा-
दयमिति कृत्वा कार्य्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रती-
यते माभून्निर्व्विकल्पार्थादेव सविकल्पकार्थस्य
प्रतीतिः सा च सादृश्यादेरेवं स्मर्य्यमाणादिः
स्यात् तस्मात्पटोघटाद्भिन्न इत्याद्याकारेण पटा-
देर्भेद एव भेदावधिभूत घटादिसङ्कटितः
स्फुटं सर्व्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रती-
तेरन्य प्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्यः
अतिप्रसङ्गादिति। अतएवान्योन्याभावभेद-

मवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम् अन्योन्याभावोपि हि यस्माद्भेदएष्टव्य स्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः । किञ्च घटपटयोस्तत्तदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि मन्तव्यं तद्यदि सर्व्वथा नेष्यते तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वान्योन्याभावोपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः । न हि शशविषाण-विशिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति तत्कस्य हेतोः तस्मिन्विशिष्टरूपे-ऽर्थे तादृशि चोपलक्षणाव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुप-लक्षणमपि वा नानुल्लिखद्भवितुं प्रभवति तस्मिं-श्चात्यन्तमसत्येवालम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्य-समर्थनम् । न च वाच्यं पटप्रतियोगिको घट-माश्रितोऽसावभावोऽभ्युपगम्यमान एको घट-प्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चापरेणात्यन्तासत्-प्रतियोगिताद्दोषमारोक्ष्यतीति । तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य कोविशेषः स्यात् तर्हि यथा घटाभावस्य पटसंसर्गवति घटसंसर्गा-भावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक

इति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि तस्मात्तादात्म्यं संसर्गञ्च प्रतियोगि कोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभाव संसर्गाभावयोर्लक्षणद्वयमुपेयं तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा। नच वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपर्य्यवसितैवान्योन्याभाव व्यवस्थामन्तव्येति यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न कश्चित्तादृशोधर्मोऽभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मिन्निषेद्धुं योग्य इति तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वं पटे च घटत्वं निषेधात्प्रमाणं घटत्वपटत्वरूपन्यद्वयमप्यविदयतीति वैधर्म्यस्य स्वरूपभेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगि किञ्चावलम्बनं विधाय घटपटान्योन्याभावोऽपि प्रमाणपथमवतरेदिति अतएव न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतबाधकमुपपद्यते वैधर्म्यं हि घटत्व पटत्वादौ वैधर्म्यमन्यदस्तीत्युपगमे वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरैक्यमननुभवस्य कथं प्रत्युत्तरणीयः। धर्म्मे च वैधर्म्यास्वीकारे वैधर्म्मयोरैक्यापत्त्या कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्य्यवसानं स्यात्। किञ्च ये ते वैधर्म्मे भेदौ ते

किं घटादितोऽभिन्ने धर्म्मिणि निविशते किम-
भिन्ने परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रका-
रस्यासम्भवात्। आद्ये येन भेदेन भिन्नत्वं वैध-
र्म्यधर्म्मयोर्मन्तव्यं तत्रापि पर्य्यनुयोग इत्यनव-
स्थायां पर्य्यवसानं स्यात्। सन्त्वनन्ता एव भेदा
इति चेन्न क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे सावधि-
सत्वे वस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव। अथ जाय-
मानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरभन्ते तदा
किम्भेद विशेषिते किम्भेदस्थितिरिति विनिगमक-
विशेषाभावादन्योन्यकलहं तेषां कः समाधातु-
मीष्टे। चरमचरमस्वीकार्य्येण च भेदेन प्र-
थम प्रथमस्वीकृतभेदापयोगसिद्धेरग्रे धावन्
पश्चाल्लुप्यमानो विस्मरणशीलभृतवत्स भेदप्र-
वाहः किमात्मकेत। एवमेवम्बिधे विषयेऽन्य-
त्रापि "प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणागमैर्भवेत्।
अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या विदोषतेति।,,
यदि च क्वचिद्गत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्त्त-
मानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं तथैष्टव्यं
तयोर्निस्वरूपतापत्तिः। अथ न स्वरूपमात्रं
मिथोव्यवर्त्तते किन्नाम स्वरूपविशेष इत्युच्यते

तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्येकत्वापत्तिः । अथ वा वक्तव्यो-ऽसौ स्वरूपमात्रादन्योविशेषार्थः । अथ न स्व-रूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया किन्तु विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दोनानार्थः सन्निविशत इत्यभिधत्से तर्हि शतमनेन न्यायेन गोत्वादिसिद्धिप्रत्याशया। न च प्रतिव्यक्तिस्व-रूपपदसमयग्रहोपपत्तिः । यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं, दृष्टमिति कश्चिन्न सन्देहः स्यादिति । यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रमीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेन नैका स्यादित्येकाभावे वानेक-मपि न व्यवतिष्ठते । एतेन न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदोनिविशते किन्तूदासीन इत्यपि निरस्तम् । अतएव भेदो नाम स्वरूपा-न्योन्याभाववैधर्म्यानात्मकोधर्मान्तरं पृथक्त्वापर-नामकमित्यपि परास्तं सोपि हि स्वाश्रये भिन्ने निविशेताभिन्ने वेत्यादि यथोक्तदोषपलङ्कनाज-ङ्कालएव स्यात्। स्वाश्रयेण च सह स्वस्मिन्नभेद भयाद्यदि स एव भेदोनिविशते तदात्माश्रयः

अन्यश्चेत्तस्मिन्नेव तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था क्वचि-
दपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदास्वीकारे च त-
दैक्यद्वारिकामूलपर्य्यन्तमेकता धावेत्। "तदद्वैत
श्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः। नानुमानादि
तं कर्त्तुं तत्रापि क्षमते मते। अद्वैतागमनासीरे
साधु साधु न्वती परान्। सेवा मेवार्जयत्यर्था-
पत्तिपत्ति परम्परा।" नन्वद्वैतश्रुतयोवर्णपद-
विभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः
स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम् उप-
जीवकस्योपजीव्याद्दुर्ब्बलत्वात्। मैवम्। न भे-
दस्य सर्व्वथैवासत्त्वमभ्युपगच्छामः। किं नाम न
पारमार्थिकं सत्त्वमविद्याविद्यमानत्वन्तु तदीय-
मिच्छाम एव तदेव च कार्य्यकारणभावोपयोगि
एतेन एकमेवेत्येवकारव्यवच्छेद्येनाद्वितीयमिति
द्वितीयेन नेह नानेति नानर्थेन किञ्चनेत्यनेन
बहुना विना नोपपद्यमानेन व्याघात इत्यपि
प्रत्यादिष्टं श्रुतिभिस्त्वाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिक-
मद्वैतं प्रतिपाद्यते नच पारमार्थिकमिति प-
पारमार्थिकधिया शक्यबाधा माभूच्छुक्तिरजत-
धिया परमार्थ शुक्तिमिति बाधः यत्र त्वन्नि-

रनुष्णा इति बुद्धेरुष्णाबाधोपजीवनादुष्णाबोधे-
नानुष्णाबुद्धिबाधः तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमान-
त्वाद्बाधोयुक्तः। ननु तत्रापि तर्ह्यनुष्णता
पारमार्थिक्येव साध्यतामबाधनाय। मैवम्।
अनुष्णताया जलादि दृष्टान्तसजातीयायाः शी-
ताद्व्यावृत्तस्वरूपायाः प्रसाधनेनाविद्याविद्य-
मानत्वएव विश्रामात् तदीयैवंविधरूपतानङ्गी-
कारे चाद्वैतस्यैव नामान्तरकरणापत्तेः तत-
स्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्याभ्युपेयतया जग-
द्बाधयुक्तिकबलाप्रवेशासम्भवात् अद्वैते च द्वैता-
श्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमा-
र्थिकत्वसम्भावनापि दूरतएवापसरतीति। ननु
किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितम्भवति
यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयितुं
शक्नोतीति ब्रूमः। मैवम्। अद्वैतं हि पार-
मार्थिकमिदं पारमार्थिकभेदेन विरुध्यते नत्व-
विद्याविद्यमानेन तदविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्-
बोधञ्चोपजीवन्त्या न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्य
बाधः। यदि श्रुतिजन्या भवत्यप्यद्वैतबुद्धिर-
विद्याविद्यमाना तथापि तद्विषयस्तावत्परमार्थ-

सदेवाद्वैतं विषयविरोधेन च तस्या बाध्यता सच नास्तीति तस्मात् ''पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः। बाधनाद्दुपजीव्येन बिभेति न मनागपि।,, श्रुतिरप्याह। द्वितीयाद्वै भयं भवतीति तस्माद्वैतं ब्रह्मैवेदं सर्व्वमिति श्रुत्यर्थेन सहैक्यमापन्नं ब्रह्मैव स्यात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते। ननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्या जन्यतापि स्यात् अविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेन तदजन्यत्वेन विरुध्यते अतएव श्रुत्येदमेकं साध्यते यत्तत्र यद्येकता भेदाभावो यदि चैकसंख्या यदि वा ज्ञानात्मत्वं यदि वा अन्य एकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्य्यायो धर्मस्तदन्वं बोध्यते तच्चाद्वैत व्याघातकत्वान्न सोढुं शक्नोति तदा तदपि निष्पीडनमसहमानं ज्ञानश्रुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्त्ततास्। यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादधिगतं

परमार्थतोऽव्यवतिष्ठतां न हि परमार्थशुक्ती-रजततया प्रतीयते यदा तदा बाधात्तत्र रज-तत्वे व्यावर्त्तमाने शुक्तिव्यक्तिरपि तदपराधा-न्निवर्त्तते सेयमद्वैतबुद्धि र्न तर्कसवतार्थ्य प्राज्ञै-रपनेया यदाह श्रुतिः नैषा तर्केण मतिरप-नेयेति। तस्मात् "धीधना बाधना याम्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ। चेतुं चिन्तामणिं पाणिलब्ध-मब्धौ यदीच्छथ।,, सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि यदाह स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभ-यात्। तस्मात् "ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसमद्वैत-वासना। महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जा-यते।,, तस्मात् "आपाततो यदिदमद्वयवादि-नीनामद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम्। तत् स्वप्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा निष्पीडितादिह निर्व्वहते विचारात्।,, तदिदमेताभिरात्म-मतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभिर्युक्तिभिरुपनी-यमानमद्वैतसर्वविद्याविलास लालसोऽपि स्वह-धातुभवान् तदनूचानयैवोपनिषदर्थश्रद्धताध्यात्मं जिज्ञासमानः परमात्मतत्त्वं क्रमाहृस्थिव्याहृत्त-चेताः स्वप्रकाशसाक्षिकं माक्षिकरसातिशायि

स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यते। यथा च परिहृत-चापल्यमात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैषध-चरितस्य परमपुरुषप्रस्तुतौ सर्ग इत्येषा दिक्।

"अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा। तत्त्वानि तस्मान्न यथा-भिलाषं सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम्।,,

तदेतादृशीषु सर्वास्वपि दर्शनस्थितिषु कान-मास्थाकीना: खण्डनयुक्तय: प्रगल्भन्ते यासा-मीश्वरपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसन-समक्षं तासामवतारयाथमयं प्रावादुकप्रवा-दोपन्यास:। तथा हि यदि दर्शनेषु शून्यवादा-निर्वचनीयपक्षयोराश्रयणं तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्वपथीनता। यदि तु प्रमाणादि-सत्त्वाभ्युपगन्तृमतावलम्बनं तदापि लक्षणख-ण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने लक्ष्यखण्डन-युक्तीनाञ्च तद्विषयप्रमाणविशेषखण्डने प्रत्येकं तात्पर्य्यम्। नच सौत्रादिलक्षणप्रमाणखण्डने-ऽपसिद्धान्तापत्ति: तादृश्या: सूत्रादि व्याख्याया: खण्ड्यमानत्वात्। नच वाच्यं लक्षणविशेषवस्तु

व्यवस्थापक प्रमाणविशेषस्थलादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणान्तरं व्याख्यान्तरञ्च प्रसज्येत भवतोऽपीति वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात् तत्र च व्याहत्य स्वपक्षनिर्व्वाहं प्रति पर्य्यनुयोगानवकाशात् एवञ्च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्व्वाध एव एकदेशिवत्तत्व्यवस्थातुं शक्यत्वात् वैयाकरणानामिव वा शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञाननिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्य्यनुयोगस्याव्यावहारिकतायाः सम्भवात् वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन च विचारकेणावश्यमेतायुक्तय उद्धरणीयाः अन्यथा वस्तुव्यवस्थितेरशक्यत्वादिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् जल्पस्त्वेका कथा न सम्भवत्येव सामयिकी वितण्डा द्वयशरीरत्वात् अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते अवोचाम च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेण तदिति । जल्पकथयापि वाभिधाने स्वपक्षे व्याहत्य सदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वा तदीयोद्भावनकारी काममपि खण्डनयुक्तिमवतार्य्य

बाधनीय इति जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः ।

कीदृश्यः पुनस्ताः । उच्यन्ते । तथा हि लक्षणाधीनतावल्लक्ष्य व्यवस्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणादिलक्षणनिरूपण द्वारेण चक्रकाद्यापत्तेः तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्ययुक्तं तत्त्वशब्दार्थस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् तस्य भावो हि तत्त्वमुच्यते प्रकृतश्च तच्छब्दार्थः न चात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते अथानुभूत्या स्वधीचीविषय आक्षेपाद् बुद्धिस्थः कार्य्यते स तच्छब्देन परामृश्यते वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव प्रकरणपदार्थविश्रामात् तेन यस्यार्थस्य यो भावस्तस्य तत्त्वमुच्यते अरजतादेरपि रजताद्यात्मना अनुभूतिविषयतासम्भवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् भवितुरतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन च धर्म्मिणि विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात् अथोच्यते अवयवार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां यतोयं तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचन इति एतदप्ययुक्तं स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्तावृत्तिभ्यामनुपपत्तेः

स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविषय व्यावृत्त्या लक्षणस्याव्यापकत्वापातात् । कथञ्च तत्त्वेति विपर्य्यासादेर्निरासः तथा हि शुक्तौ यो रजतमिति प्रत्ययः सोपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव न हि धर्मी वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभासमानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं समवायो हि तयोः सम्बन्धः सच स्वरूपमेव सत्यं समवायास्वरूपं स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य नास्तीति चेत् । नैवम् । तत नास्तित्वेपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः न हि गृहे देवदत्तो नास्तीति स्वरूप न स्यात् न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यत्स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसम्बन्धस्वरूपं तत्त्वमुच्यत इति चेत् । नैवम् । देशकालसम्बन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात् तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थं इति चेन्न तत्त्वपदस्यानेकार्थत्वे लक्षणाव्यापकत्वापत्तेः । अथैवं ब्रूषे यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते । नैतदपि युक्तं यद्यथाभूतं प्रतीयते। तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथन

भूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति आविपाकज-रागः कुम्भः श्यामदशायामपि रक्तापित्तिना रक्ततयोपलभ्यमान स्तत्त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः। यदा तदेति विशेषणप्रक्षेपेण च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातः। नहि कालवैशिष्ट्येपि कालान्तरसम्बन्धः सम्भवी। अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन सम्भवत्यतीति चेत् तर्हि दण्डग्रपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारोच्यत्येव उपाधिभेदेप्युपाधेय-स्यैकत्वानिष्टत्ते र्नैवमिति चेत् तुल्यम्। एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरस्तम्। सर्व्वस्य तथात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षणविशिष्टवि-श्वावश्यककारणत्वोपगमदुरपवादत्वादर्थक्रिया कारित्वस्वरूपसत्त्वलक्षणाङ्गीकारि जैनचरण-शरणप्रवेशविडम्बनादिदोषग्रासेन चेति। किं चेदमनुभूतित्वं नाम ज्ञानत्वावान्तरजादिभेदो वा स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं नाम जातिरेवा-भ्युपगम्येति कुतः अनुभवामीति प्रत्ययानुगम-वशादिति चेन्न माघमासीयनिशावसाने सिता-सितसरित्सम्भेदस्नायिनः सत्यपि शब्दबलात्-

भावि स्वकीयस्वर्गसुखसम्पत्तये सुखमनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूतवेदनासम्वेदनादेवापरस्त्वियञ्च सम्यग्ज्ञानस्यास्तिककासुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेः प्रत्युतानन्दमानन्दं सम्विदन् सात्प्रतमस्मीति प्रत्ययात्। यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभवएव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं वानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात्। अथ मन्यसे साक्षात्कारमनुभवमनुरुध्य तयो नैवमधिगमव्यवहारौ शब्दानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य स्यातामेव ताविति तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्त्वनिवन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणानुगमो दोषः। अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः। ततश्च साक्षात्कार्य्यसाक्षात्कारिज्ञानविशेषसाधारणमनुभूतित्वमन्यदेष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं पदार्थान्तरव्यावृत्तेन

रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययः शब्दव्यवहारो
वा तत्र तदेव रूपं निमित्तं न तु जातिः काचि-
त्तदनुरोधात्कल्प्यते। तथा सत्यलक्ष्यपदार्थेभ्यो
घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण बिभीतकादिषु
साब्यावगमादनुगता जातिः कल्प्या प्रसज्यते
इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः।
तथा हि स एवायमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते
सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम् एकमेव वा
विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः उत स्मृति-
रेव। आद्यो अनुभव एव आद्ये य एव प्रत्य-
भिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादि दन्ताविशिष्टस्या-
भेदः प्रकाशते स स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यः
अननुभूत चरत्वेन संस्कारानुपनेयत्वात्। अत-
एव न तृतीयोपि नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ
शक्यः प्रत्यभिज्ञानमात्रेऽनुभवेन प्रागवस्थाया
असम्वेदनात्। सम्वेदने चानुभव एवेति शेष-
पक्षेऽन्तर्भावः स्यात्। सचाग्रे दूषयिष्यते अत-
एव न द्वितीयः प्रागवस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशे-
ऽनुभवस्वीकारस्तत्प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभववि-
षयएव निविष्टमिति चरमपक्षप्रवेशः। अथ

प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्न इत्ययमर्थोऽनेकांशस्तत्र प्रागवस्थाविशिष्ट इत्यंशे स्मृतित्वमभिन्न इत्यंशे चानुभवत्वमित्युच्यते। एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नायमिति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितम्भवति। प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयात्वभेदः केनापि न प्रकाशित इति य एव प्रागवस्थाविशिष्टः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्। अथानुभवेन योऽसावनुभूयमान धर्म्माश्रयतयाऽभेदोबोधितः स कोट्यन्तरमनालम्ब्य न पर्य्यवस्यतीति केनचित् खलु कस्यचिदभेदो भवति। स च स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात्कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टस्वरूपमालम्बत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति। तदेतत्तुच्छतरम्। कोट्यन्तरमालम्बत इति किं कोट्यन्तराश्रितो भवति कोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायत इति। आद्ये अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्माश्रयणोत्पत्तौ। पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् द्वितीये तु यदैव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नधर्म्मभेदस्य ज्ञानं तत्स्मृतौ नान्त-

भावयितुं शक्यं नाप्यनुभवांश इत्युक्त एव दोषः
किञ्च यदा प्रत्यभिज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिरयमि-
त्यंशे चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्मि-
णमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः तथा हि
संस्कारेण तत्तामात्रं चोपनीयते तत्ताविशिष्टो
वा धर्मी । आद्ये स इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं
न स्यात् तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोप-
नीतत्वात् । नापि द्वितीयः तथा सत्ययमित्यनु-
भवांशे धर्मिप्रकाशोवक्तव्य एव अन्यथा इद-
न्तामात्रप्रकाशोऽयमिति तच्छरीरं न स्यात् ।
एवञ्च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीति
हेतोरुभयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्ना-
भ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् उत कारणद्वयसम्भे-
दादभेदभाजा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञान-
स्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः भेदपक्षोक्त-
दूषणापातश्च । द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायाः
स्मृतित्वमप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूति स्मरणसङ्कर
इति विषयव्यवस्थयापि नियमोभग्नः । अथो-
च्यते माभूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्त-
रात्तु भविष्यति तद्यथा संस्कारजत्वमादाय

स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवत्वव्यवस्थानमिति विरोधपरिहारोऽस्तु। न प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपतया विपर्ययव्यवस्थित्यैवोपगमे नोपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्म्मिण्यर्थे निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव। किञ्च ज्ञानविकल्पानामध्यात्मभावाभावसम्वेदनात् स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतः प्रतिभानेन विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरिदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात्। यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधिरुपन्यस्यत इति नान्यस्य चेतसि निविशते। अथान्यत्स्मृतित्वन्नाम तदाप्यनुपपत्तिः तथा हि संस्कारजत्वं संस्कारादनन्तरं नियमेन भावो नियतत्वञ्च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं संग्राहकमक्रोडीकृत्या सम्भवतीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं तथा च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्व-

मिलितान्योन्याश्रयः तस्मात् स्मृत्यनुसङ्करो दुर्वार एव । अपि च स्मृत्यनुभवयोर्ये कारणसामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्ये न वा । नचेत् कथमंशतोपि स्मृतित्वमनुभवत्वञ्च प्रत्यभिज्ञानस्य एवमेव तथात्वेति प्रसङ्गात् । स्मृत्यनुभूत्योः स एव सङ्करः प्रथमे पृथगेव कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं स्वस्वकार्य्ये समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात् । अथ यत्र ते पृथक्जायेते तत्र पृथगेव कार्य्यं प्रत्यभिज्ञायान्तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूयजननात्करम्बितकार्य्योत्पत्तिः । यद्यपि पटघटादिसामग्र्योर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपपद्यते न हि एकस्य यादृक्पदार्थस्य स्वभावस्तादृगन्यस्यापि सर्व्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति । नैतदस्ति यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरिष्टव्यं न वा । न चेत् परस्परमेलकलक्षणोविशेषोऽनुपयोगी कार्य्यजननं प्रति मिथः सहकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् ततश्चाविशेषात् पृथगेव कार्य्यं प्रसज्यते ।

अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते तदानुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः स्मरणांशेप्यक्षस्येति नियामकत्वाभिमतयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेपि स्मरणमिति वज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिसङ्करेणेति। नाप्यनुभव एवेति पक्षः तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारोनेन्द्रियसन्निकर्षस्येति तदविषयत्वापातः नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया तद्ग्रहः क्वचित् सोऽयं न वेति तर्हि संशयो न स्यात् दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति चेन्न विनापि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः। वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाचोयुक्त्यनिरुक्तेः क्वापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वाद्दोषश्चेत् कथमश्वादेरपि तन्न स्यात् विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेप्यपरिहारात् न हि विनैव कुतोपि विशेषादस्यावस्तुप्रकाशिता। सत्यमेवं दोषादवस्तुन एव प्रकाशो संशयात्मेच्छावत्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः। वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चयतेति चेन्न वस्तुनस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे

तद्देव संशयैककोटौ प्रकाशितमिति कुत्र तद-
निश्चयता निश्चयार्थस्य च संशयकोटावखण्डने
संशयेन तदभावाधिकग्राहित्वेपि निश्चयत्व-
स्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः कोऽप्यन्तरं केवल-
मधिकं स्यात् जातिः संशयत्वं तत्प्रयोजकश्च
दोष इति चेन्न इदं तद्वा न वेति संशयकोटयर्थ-
निर्देशसमन्वयेन वा शब्द प्रतीतिव्यवहारयो-
रभावापत्तेः प्रतीत्या सह वाकारार्थं सम्बन्धे
प्रत्येमि न वेति पदापत्तेः वाकारार्थस्य प्रतीति
गतत्वेपि निश्चयत्वतस्थाणुमानय पुरुषं वेति
स्थाणुपुरुषगतप्रामाणिकव्यवहारानापत्तेः तस्मा-
द्वाकारार्थस्य ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादि-
वद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति न च प्रत्यासत्तौ
सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्र-
हणं तत्र दोषवशादित्यस्तु दोषे सत्यपि वस्तुनः
संस्कारेण संस्कारस्यात्मना यस्य मनसा तस्य
च वाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्त्यपेक्षिणएव तदर्थ-
प्रकाशादिनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुर-
स्कारस्त्वन्मते स्यात् यदि तु संस्कारप्रत्यासत्ति-
मनपेक्ष्य तया सन्दिह्यते तदा अननुभूत

प्रसूत्य वा तथा सन्दिह्येत वस्तुतस्तु मनसा संस्काराग्राहिणा चक्षुरादिना चाल्माग्राहिणा तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः। नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्वग्राह्यसम्बन्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् अन्यथापरमाण्वादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत। नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनियमोयुक्ताभ्युपगमः शब्दाभावप्रत्यक्षत्ववादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षो न तु तत्र स्वस्वद्वविशेषणतेत्यतोपि न व्यभिचारः। नचात्मसंयुक्तमनः प्रतिपूर्व्वानुभूतार्थात्मप्रत्यासत्तिरेव संस्कार इति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति स्वीकृते निस्तारः तथा सति स इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञाया अचाक्षुषत्वापातात्। अयमित्यंशो दृगादिना तदंशस्तु मनसा गृह्यतां तदेतदभेदस्तु केनेत्युक्तमप्यावर्त्तत इति एतेन संस्कारः सहकारिमात्रमिन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनि-

वारकं प्रत्यभिज्ञायां तदर्थम् इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्सन्निकर्षकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्य्यवश्यम्भावभावं तस्येदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्। ननु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारितेत्यपि निरस्तं सोऽयं न वेति संशयाभावापातेनैवेति। तदद्राक्षमित्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभव एव स्यात्। मनस आत्मसंयोगसहकृतादात्मार्थसन्निकर्षात् संस्काराज्जायमानाया स्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव मनसा आत्मसंयोगसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणै ज्ञानादिभिः स्मर्य्यमाणस्यार्थस्याविशेषादिति एतेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदोवायं भातीत्यपि निरस्तम्। अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात् न च तन्निखिलमेकेन सुग्रहम्। एवं स्वरूपाभेदेऽपि तयोर्धर्म्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतोनानुभूतिः। अथ न संस्काराधीनत्वमात्रेणस्मृतित्वं किन्त्वनुभव-

कारणासंपृक्तसंस्कारजत्वेन ततश्चाधिकार्थेन्द्रिय-
सन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति
न तु स्मृतिरिति चेन्न संस्कारासम्पृक्तानुभव-
कारणजत्वेनानुभवत्वम्भवति । प्रत्यभिज्ञानन्तु
संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैप-
रीत्यं किन्न स्यात् । अन्यत्र न स्मृतिरनुभवका-
रणसंपृक्तसंस्कारजन्मेति तु नान्यत्रानुभवोऽपि
संस्कारसंपृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजन्मेति साम्यादेव
बाधकम् । तदेवं विनिगमनायां प्रमाणाभावात्
स्वयं कल्पितव्यवस्थानवैपरीत्येनापि कल्पनास-
म्भवात्प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंभवात् स्मृति-
श्चानुभवश्चेति मन्तव्यं तथाच स्मृतिव्यावृत्तमनु-
भवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा निरवकाशा ।
नच विषयांशे स्मृतित्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था कर्त्तुं
शक्यते तन्निरासस्य निवेदितत्वात् । ततश्च
तदेव ज्ञानं तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्या-
पतितेऽपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा तद-
धीने तत्रैवार्थे प्रमात्वापाते सास्तु । एतेन वि-
रोधापत्त्यानुभवत्वस्वीकारे बाधबलेन स्मृति-
व्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कार-

ज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवत्वादेव व्यव-
स्थापनीयमिति प्रतीति कलहोपि निरस्तः ।
ननु चानुभव एव स्मरणमिह प्रत्यभिज्ञाने
ह्यनुभवत्वमेवानुभूयते न तु स्मृतित्वं तेन
संस्कारजत्वेपीन्द्रियार्थसन्निकर्षाधिकापेक्षया-
ऽनुभवत्वमेवेति विनिगमनायामपीदमेव प्रमा-
णम् अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्या-
दिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमिति न दूर-
न्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः सत्त्वे-
नानुभवस्यैकपक्षे असाधारणीकृत्य प्रमाणयितु-
मिहाशक्यत्वात् । एतेन स्मृत्यनुभवसङ्करप्रस-
ङ्गेनानुभूतिपदव्यवच्छेद्यं परिस्मृतं मन्तव्यं न च
वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं माभूत् स्मृत्यन्त-
रन्तु भविष्यतीति तस्याप्यनुभूतित्वेन भवता-
वश्यस्वीकर्त्तव्यत्वात् । तथा हि घटस्तत्रासीदि-
त्यादिस्मृतौ पूर्व्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति न
चासौ पूर्वमनुभूताभूततया संस्कारेणोपनीयते
प्रत्युत पूर्व्वं वर्त्तमानतया एवानुभूत्या ग्रहणं
तस्मादिदानीं पूर्व्वसन्नभूतासामग्रीसम्भेदात्
सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवत्तद्विशिष्टतावगमो-

यसौ स्मृत्यनुभवात्मकएवाभ्युपगन्तव्यः। एते-नानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवकारण-मिति पक्षे पूर्वं शङ्कित इदमपि दूषणं द्रष्टव्यं तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः। नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः यदपि कैश्चिदुच्यते दोषवशात्प्रमुष्टतत्ताांश-स्मरणम्भवतीति तदपि नोपपन्नं तदीयस्मर-णत्वे प्रमाणाभावात्। नचानुभवसामग्र्यभा-वात्पारिशेष्येण स्मृतित्वम् इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-व्यावृत्तया अनुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येणानु-मित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः। सर्वानुभवसामग्र्य-भावादिति चेत् कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादि-ज्ञानहेतुसामग्री नानुभवहेतुसामग्रीत्यवधारितं पञ्चप्रमाणीकरणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न चतुष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किन्न पारिशेष्यात्स्मरणं व्यवस्थापि कुत्र वा प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकरणसामग्र्यभावे जाय-मानं ज्ञानं स्मृति र्भवतीति घटस्तत्रासीदि-त्यादिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य हतत्वात्। अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकरणसामग्र्यनुपपत्त्या

रजतमानस्य च पूर्व्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसं-
स्कारसम्भवात्संस्कारस्यैव हेतुताङ्गीक्रियते नत्व-
न्यत्कारणत्वेन कल्पते इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्य-
सम्भवे जायमानस्य त्वनुमानादेरननुभूतवि-
षयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिसम्भव इति तत्कारणं
लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते अतः प्रमाणान्तरासह-
कृतसंस्कारजत्वं तद्व्यङ्ग्यो वा जातिविशेष एव
स्मृतित्वमिति। नैवम्। तत्र कारणत्वं किमिति
नान्यस्यैव येन संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते तेना-
र्थेन सह तदानस्य सन्निकर्षाभावादसन्निकृ-
ष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेन्द्रि-
यजत्वं तस्येति चेन्न संस्कारस्यापि केवलस्य
तज्जननेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। सहचरित-
धर्मदर्शनादिना सहकारिणा युक्तस्य संस्का-
रस्य तज्जननेनास्त्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न तेनैव
सहकारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्जनने-
नातिप्रसङ्गाभावात्। अननुभूतेऽपि तर्हि प्रसङ्ग
इति चेन्न तथापि तद्धर्मितावधिगततद्धर्मवत्यधि-
गते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्त्या समाधिसा-
म्यात्। लुप्ततत्साहचर्य्यदर्शनजसंस्कारस्यापि

तथा सति तत्सहचरितरजताद्यज्ञानप्रतीतिप्रसङ्ग
इति चेन्न तवापि मते तादृशस्य रजतादिसं-
स्कारवतो रजतादिस्मृतिप्रसङ्गसाम्यात् तस्मा-
द्यस्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपतद-
नुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपगमेनातिप्रसङ्गात्
तथा कालादिव्यवधानाद्यभावसदृशदर्शनसह-
कृतस्य चक्षुषो युक्तं तदेवं [तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं
यत्ते संस्कारबोधकं सहकारितदेवास्तामच-
स्यातिप्रसक्तिनुत्] तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानन्तु
स्मर्त्तव्य स्मरणपूर्व्वकमित्येतदपि सममेव तथा
प्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य ज्ञानकार-
णत्वं नोपलब्धचरमिति चेन्न विशिष्टरूपेण भ्रम-
विषये मया तदुपगमात् सहकारिभूतदोष-
शक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्टत्वात्। किञ्च संस्कार-
स्यापि प्रमाणान्तरासहकृतस्य नान्यत्र ज्ञान-
जनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्यते प्रत्यभि-
ज्ञान एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहका-
रित्वं कल्पितं नत्विन्द्रियस्येति चेन्न प्रत्यभि-
ज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात्
सदृशदर्शनादिसहकृतत्वदर्शनादि विशेषात्

अत्र सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवदिति चेन्न तथा सति तद्वदेव तत्तोल्लेखापत्तेः। सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्ताप्रसञ्जने संस्कारजन्यत्वस्योपाधित्वम्। नच सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ता प्रयोजिकाऽत्र त्यज्यतां न संस्कार इति युक्तं सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात्। तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न ह्यातुं शक्यमिति चेन्न उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि ह्यातुं न युक्तमिति संस्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्योकारेण तद्विरह्यासिद्धेः। तत्तांशमोषकल्पनञ्च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव यावदधिकं युक्तस्यायं तत्तांशमोष इति विचारमधिकरोति पूर्वं वर्त्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात्। प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् दोषवशात्तत्तांशमोष इति

चेन्न विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तद-
लोपात्। दोषस्तु तौ तथेति चेत् कः पुनरसौ
दोषः यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषामिति चेत्तर्हि
तद्रजताविशिष्टमिदं रजतमित्यत्र सैव रजत-
व्यक्तिरियमित्यत्र वा पुनस्तदेव रजतमुपस्थित-
मितीह वा सामान्यतएव रजतस्य तदापि
परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात् दोषस्य
विद्यमानत्वात् अन्यथा इदं रजतमित्यंशेपि
तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषो न स्यादित्यास्ता-
मियं प्रसक्तानुप्रसक्तिः। नच प्रत्यभिज्ञानं स्मर-
णानुभवाभ्यामन्यएव प्रकार इति वाच्यम्
अननुभवत्वेनाप्रमात्वापातात्। नचैवमस्त्वित्यपि
वाच्यम् अक्षणिकवादिना स्थिरसिद्धौ प्रमा-
त्वेनोपन्यस्तत्वात्। इदंशप्रसिद्धलक्ष्यत्यागेन च
लक्षणोपादनेऽनियमः प्रसज्येतेति तस्माज्जा-
तिवाचिनोऽनुभवपदस्य स्मृतितोव्यवच्छेदार्थ-
मुपादानमिति सर्व्वथानुपपन्नमिति। नापि
स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः नापि स्मृतिलक्षणरहित-
त्वम् उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शित-
त्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। इतोपि न स्मृत्य-

न्यत्वमनुभवार्थः तथा हि स्मृत्यन्यत्वं यत्किञ्चि-
त्स्मरणान्यता वा सर्व्वस्मृतिव्यक्त्यन्यता वा
स्मृतित्वरहितत्वं वाभिप्रेतं प्रथमे स्मृत्यन्तरा-
व्यतिरेकात् स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः स्यात्। न हि
यतो व्यतिरिक्ता स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृति
व्यक्ति स्तत् स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं
न स्मृत्यन्यत्वं स्यात्। नापि द्वितीयः मदीयादि
स्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता कथंकारं व्यतिरि-
क्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः तासां सर्व्वासां भ-
वता प्रत्येतुमशक्यत्वात् तथा हि न तावत्पर-
कीयज्ञानेऽपरस्याक्षादेर्योऽध्यक्षसम्भवः नाप्यनु-
मानार्थापत्ती लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्व्वका-
र्व्वाग्दृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात् नापि शब्दः सर्व्वत्र
तस्यासम्भवात् उपमानाद्यसम्भवोपि स्फुट एव।
ततः कथं सर्व्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्योव्यतिरेको-
निरूप्यः प्रमाया इत्यनवबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य।
न च वाच्यं स्मृतित्वेन सर्व्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्व्व-
कालसर्वपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं
प्रत्यक्षतया प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्ष-
णयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाल इव व्याप्य-

व्यापकव्यक्त्य इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैष-
म्यत्वात्। तथा सति ह्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः
प्रमेयत्वसामान्य प्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं
स्यात्। एवमभ्युपगच्छतश्च अद्दधीमहि सार्वज्ञ-
मिदं यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरि-
वर्त्तत इति नापि तृतीयः स्मृतित्वरहितत्वं हि
स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात् स्मृतित्व प्रतियो-
गिकमाश्रयस्वरूपं वा तज्ज्ञानं वा न ताव-
दाद्यः तथा हि स्मृतित्वान्योन्याभावोपि स्मृति-
त्वाभावो भवत्येव तद्वत्त्वञ्च स्मृतिष्वप्यस्ति।
न हि स्मृतित्वमेव स्मृतिः ततश्च स्मृतेरपि
प्रमात्वापातः तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणवैयर्थ्यञ्च
विना विशेष्यमिच्छादावतिप्रसङ्गात् स्मृतित्वस्य
संसर्गाभावास्तत्र विवक्षित इति चेन्न तथा हि
स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति किमुच्यते किं
स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याभावः उत संसर्ग-
विशिष्टस्य स्मृतित्वस्य अथान्यदेव यत्किञ्चि-
दनया वाचोयुक्त्या विवक्षितम्। आद्ये स्मृतित्व-
संसर्गान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति स एव प्र-
सङ्गः न हि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः। अतएव

न द्वितीयोपि न हि संसर्गविशिष्टं यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषानिवृत्तिः एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषानिवृत्तिरेव अनवस्थायां वा पर्य्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः। नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गान्तरेण सम्बन्धित्वं किन्तु स्वभावतएव तत् कुतः परम्परागवेषणं कार्य्यमिति। स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परिहर्त्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात् संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्थापर्य्यवसायित्वात्। किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गोधर्म्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमानेनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति उत स्मृतित्व संसर्गस्य ततः कस्य निषेधः। अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवता नभ्युपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्ध इति तत्र भवतो-

ऽभ्युपगमः । अथोच्यते अनुभूतिस्मृतित्वसंस-
र्गयोः स्वरूपसम्भवेपि न परस्परसम्बद्धबुद्धि-
जनकत्वं तयोस्तादृशत्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्ब-
न्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्यत इति । नैवम् ।
विशेषोपसंग्रहासिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः उपसंग्रा-
हकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेनापि प्रसङ्गेनापरापरो-
पसंग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात् तावतापि
चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधोवर्णितः स्यात् ।
स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे इत्येवं रूपबुद्धि-
जनकत्वस्येति चेन्न भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृश-
बुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् । यथा-
र्थाया इति चेत् ईदृशबुद्धिर्यथार्था यदि सत्त्व
मभ्युपैषि तदानुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः अथ
नाभ्युपैषि किं प्रति तस्य जनकत्वाभावोनि-
रूप्यः । अथात्यन्तासतीमेव तादृशबुद्धिं प्रति
जनकत्वाभावधारणमनुभूतेरभ्युपैषि तदा
स्मृतावपि प्रसङ्गः यावत्यस्तद्बुद्धयस्तत्र जा-
यन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्य-
जनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात् । सर्व्वामेव
तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्नत्वेवं स्मृतेरिति

चेन्न सर्व्वं तद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। किञ्च सर्वा-
मिति कोऽर्थः किमसतीं सर्व्वाम् उत सतीम्
अथ सतीमसतीञ्चेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम्।
आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव
न हि स्मृतित्वसंसर्गस्मृतीसम्बद्धे इति या-
वत्यः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धयो भवन्ति ताः प्रति
प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमिति काश्चित्-
सत्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषि-
तम्। तृतीये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्या-
सत्यतादृशबुद्धेर्भाविनाभावेन च सतीमसतीं
प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति। स्यादेतत्स्मृति-
त्वस्यान्योन्याभावमादाय यातिप्रसक्तिर्दर्शिता
सा नोपपद्यते भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभे-
दस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात् ययोर्भेदाभेद-
स्तयोरन्योन्याभावानभ्युपगमात्। मैवम्। कथं
ह्यवधार्य्यं स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या नानु-
भूत्येति। अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अ-
भावादिति चेन्न किं सत्याः किमसत्या इत्या-
द्युक्तविकल्पदोषात्। प्रागभावप्रतियोगिन्या
इति चेन्न अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूते

स्तथात्वापातात्। स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चान्योन्यात्मानुभूतावपि तुल्यः न हि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूतिरित्यक्तमावर्त्तते। अथ साम्भुङ्क्तिदाभेदमादाय परिहारः तथापीदं तत्र भवति इह तन्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिक एवान्योन्यसंसर्गाभावयोर्भेद इति चेन्न प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्यादभावे जात्यादिभेदाभ्युपगमाच्च तयोर्भेदबुद्धिरेव प्रामाण्यनमनुवानः कूटसाक्षिणीति तदनादरणात्। न च स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणोऽभाव स्तदन्योन्याभाववांश्च तदभावः संसर्गभावयथासम्भवमात्माश्रयाद्यमनुभवस्तभेदाननुगम तत्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात्। ननु संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गाभावः तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभाव इत्युक्त एव न भिन्नता तयोर्हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः संसर्गनिषेध एव न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति। मैवम्। द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसा नैवं संसर्गाभावाः स्युः। संसर्ग प्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य

समवायस्वरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात्किञ्च तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादि-प्रतियोगिकाविति घटादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः। संसर्गतादात्म्ययोश्चाविशेषितयोर्निषेधे सामान्यतएव तयोरुच्छेदः स्यात् एवं यद्यद्देव प्रतियोगि वाच्यं तत्तत्स्वरूपतएव न स्यात् तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदुक्तं संसर्गानवस्थाप्रशेषोच्छेदात्पूर्व्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः किन्तु सहभावाभावोऽतस्तन्मात्रं न स्यात्। ननु तत् सात्मेव न स्यादिति चेन्न अनुयोगिनि प्रतियोग्यागत्तेः। तथा प्रमाभावात् कथं तदास्तामिति चेन्न तथाप्रमाभावमूलकस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात् प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयोर्व्विरोधः स्यात्। तथा न प्रतीयमाणत्वमेव स इति चेन्न घातिप्रसङ्गात् नियमेनेति चेन्न व्यक्त्याकारविरोधापत्तेः तथा न प्रमातुमनौपाधिकी योग्यतेति चेत् सैव मेयगतानुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात् स्वरूपमेवेति चेन्न मिथः सम्बो-

दाभ्युपगन्तापि तयोः स्वरूपोपगमात् तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न तस्यैव निर्वाच्यतापत्तेः । किञ्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभावयोरेवम्विरोधे विशेषः स्यात् सत्याञ्च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्य्या प्रमयैवाप्रमानुपगमादिति । अथ घटादिविशेषितयोस्तयोर्निषेधौ तौ सविशेषणौ च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुमक्रम्य स्यातामिति ब्रूषे तदपि न तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनस्तत्सङ्को वज्रलेपायते । अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गप्रतिषेधो यथा विवक्षितः एवमन्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्वाच्य इति चेन्न एवं ह्यन्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावस्यापरा कोटिः स्यात् । किञ्चैवं सति संसर्गाभावोऽन्योन्याभावो यो न भवति स संसर्गाभावतया विवक्षित इत्युक्तं स्यात् तथा च संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिकमाकाङ्क्षता त्वयात्यर्थं संसर्गाभावशब्दोऽपि हारितः स्यात् ।

किञ्चानयापि वाचा अन्योन्याभावनिषेधोऽभि-
धीयमानेऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते। नह्यन्यो-
न्याभावोऽन्योन्याभावो भवतीति शक्यं न प्रमातुं
सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति भवति
तथा नीलमुत्पलमित्यादि ततस्तदभावादेव न
तथेत्यतिप्रसङ्गः। अन्यश्चान्योन्याभावेष्वेव तिष्ठ-
न्नेव कः प्रमेयोयद्वति तथा कथ्यते अभावमा-
त्रेत्वतिप्रसङ्गात् व्यक्तिविशेषे च शेषेष्वन्योन्या-
भावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः। एतच्च सर्वत्र त-
दन्यत्वेन व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यं तथा हि
"नातत्त्वज्ञनसि तावन्न तत्तदपि संस्रवे। सा-
माधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते। रूपान्त-
रेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते। तादूप्येण
तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता।," अपि च
अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं व्यवच्छिन्नः
स्यात् तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगितत्वात्। अथान्यो-
न्याभावस्य संसर्गाभावेनामाधिकोनोपेयत एव
यमादाय तथा स्यादिति चेदेवं तर्ह्यन्योन्याभाव-
स्याभावोपि नाधिकोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्यो-
न्याप्रतियोगित्वेन व्यवच्छेदेपि संसर्गाभावस्य

त्वदभिमतस्य कथं स्यात् व्यवच्छेदस्य निषे-
धार्य्यत्वात्। अथ माभूदधिकोऽसौ स्वरूपमेव
तु तथेष्यत इति तदा दायैव व्यवहार एव नि-
र्दोष इति चेत् तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरे-
केऽपि तुल्यमेतत्। अपि च अन्योन्यप्रतियो-
गिको न भवत्यभावो यः संसर्गाभाव इति व-
दता त्वयाऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे निषिध्य-
मानेऽन्योन्यात्मकोऽसावभावोऽभ्युपगतः स्यात्
द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्द तया अन्योन्यस्यैव
स्थैर्य्यापत्तेः। तथा च सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशे-
षत्वे जगदेव प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विव-
क्षितस्य जगदात्मतायां सिद्ध्यन्त्यामन्योन्याभा-
वात्मतापि स्यादिति व्यर्थो विशेषणप्रयासो ह्यासा-
येति सविशेषणेऽप्यविशेषणवत्प्रसङ्ग इति महत्-
कौतुकम्। ननु घटाभावो न भवति स्तम्भ
इत्युक्ते किं स्तम्भो घटात्माभिहितो भवति तत्
कस्य हेतोः तदा हि तथा स्यात् यदि घटस्तद-
भावश्चेत्येव जगत्स्यात्। यदा तु स्तम्भादिरप्य-
परा कोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादित्युक्त-
प्रसङ्गानवकाश इति। नैवम्। यथा घटतद-

भावाभ्यामन्या वस्त्वादिकमप्यस्ति कोटिस्तथा-ऽन्योन्यान्योन्याभावाभ्यां नान्यकोटिः सम्भवति निर्विशेषणेऽन्योन्यमध्ये जगतएव प्रवेशात्। तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् न हि घटः पटात्मेत्य-नेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चि-दिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभावएव स्यात्। तस्मान्निर्विशेषेण तदात्मान्तर्भूतं जगदिति कोप्यन्तराभाव इति। अपि च एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो-विधीयते घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृतीयस्याविद्यमानत्वात् भवन्वा घटा-भावः स्तम्भो न भवतीत्यत्रापि घटाभावत्ववि-शेषाद्विशेषान्तरानिर्वचनाच्च। घटः स्तम्भात्मे-त्येवोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसङ्ग स्त्वयि निपतेत्। संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय स परिहार्य्यः स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते अतएव प्रतीति-बलादन्यदेव वैधर्म्यमनयोरुपेयमित्यपि निर-स्तम्। प्रतिषेधप्रतिषेध्यविरोधे हि प्रकार-

विशेष व्यवस्थानिरुक्त्यशक्तेरविशेषणैकनिषेधे अन्यविधिविभ्रमौव्यं भवदन्योन्याभावनिषेधेऽप्यन्योन्यविषये स्यात्। मम चानिर्वचनीयतेव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्था पर्य्यनुयोगवाणवारणाय वज्रवाणवारायमाणा विजयते मम त्वेवं दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तासद्विलक्षणम्भवदपि जगत्तथा सत्त्वोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्वचनीयमिति। अतएव प्रतीयमानत्वाद्वैचित्र्यमनयोर्द्वैध्यमाणमतिदूरनिरस्तम् प्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रतीयमानस्यैव बाध्यताया एव कथनात् तस्मात् "अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ सत्यां स्यात्तद्यत्नस्येति स्याश्यं कश्चिकित्सतु,, ननु स्मृतिस्तस्याभाव एव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमेवेति चेन्न एवकारेण किमधिकमभिधीयते भावोनिषिध्यत इति चेन्न तस्याभाव पदेनैव लब्धत्वात् भावनिषेधोऽभाव इत्यनर्थान्तरमिदं भावसामानाधिकरण्यनिषेधएवकारार्थ इति चेन्न उक्तेनैव गतार्थत्वात्। अन्योन्याभावस्य च तस्य स्मृतावपि भावात् न हि भावसामानाधिकरण्यं

स्मृतिः स्मृतौ च भावमभावं चैकत्वमन्यमानेन
तस्याप्येष्टव्यत्वात् तयोः परस्परप्रतिक्षेपरूप-
त्वात् न हि रूपरसयोरेकत्वाभावेन तत्सामा-
नाधिकरण्याभावः स्यात् समाविष्टयोर्भावा-
भावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव न सिद्धेदिति
चेत्तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावपदसङ्केतनं न
रूपरसयोरिति कश्चित्ते प्रमाणं रूपरसयोः
परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्तदभावे तयोः सा-
मानाधिकरण्यभाव आस्ताम् अत्र तु नैव-
मिति चेन्न तथात्वस्य सामानाधिकरण्यप्रयो-
जकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रयो-
जकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधि-
करण्यापत्तिः भावाभावयोरसामानाधिकर-
ण्यानुपपत्तिश्च । असामानाधिकरण्यमेव यदेति
विवक्षितमिति चेन्न एवकारार्थदौवरथ्यात् ।
एतेन विलक्षणएवायमभावोभावसहामवानुप-
वेशी एवकारसमभिव्याहारेणोच्यत इति नि-
रस्तं तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेध-
तासाक्षेपि सामानाधिकरण्य विरहादुन्नेयं
तच्च तुल्यमभावान्तरेण सामानाधिकरण्या-

भावप्रत्ययेनेति चेन्न प्रत्ययविशेषकस्यैव स्मृतावपि भावात्। अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभाव इत्युक्तौ च स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः तदास्तां विस्तरः। नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्धीर्व्वेति पक्षः। अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावव्यवस्थायास्तादृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात्। अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिर्वचनं क्रियते तथा हि स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संसर्गाभावत्वं यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव स इह न विवक्षितः पूर्व्वक एव तु संसर्गाभावोविवक्षित इति नैतद्विचारसहं संसर्गितया निषेध इति येयं तृतीया सा लक्षणे वा सहयोगे वा कारकभेदे वा करणादौ। नाद्यः संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। तृतीयस्तु न सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानुत्पत्तिधर्मकत्वात्। तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् प्रकारवाचिनीयं

तृतीयेति चेन्न प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य नि-
र्वक्तव्यत्वापातात्। प्रकारः प्रकार एवेति चेन्न
अविदितलक्षणस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यव-
च्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा स-
र्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् को
घट इत्यापृष्टे घट इत्येवोत्तरं सङ्गच्छेत प्रकार
इति पक्षोनोपपन्नः सदोषत्वादिति वक्ता को
दोष इत्यभिधायैव च निवृत्तो भवेदिति। स्मृ-
तित्ववत् स्मृते र्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभू-
तित्वमिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। गृहीत ग्राहि
ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिक-
ज्ञानेऽति प्रसक्तिः। सापेक्षं ज्ञानं स्मृतिः सापे-
क्षता च स्वविषयानियमे समानविषयज्ञाना-
पेक्षतेति चेन्न प्रत्यभिज्ञायां तत्ताभागस्य
स्मृतित्वापत्तेः एवमस्त्विति चेत्तर्हि प्रत्यभि-
ज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्न विषयत्वव्यव-
स्थितौ तदभेदः केन गृह्येतेति। संस्कार-
मात्रजं ज्ञानं स्मृतिरित्यपि न सामग्रीतः सर्व-
सम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात्। असाधारणत-
द्धेतुकधीत्वमिति चेन्न आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्या-

पत्तेः आत्ममनोयोगस्यासाधारण्यात् । कार्य्यै-
क्यानवधारणे च कारणत्वानवधारणात् तदैक्ये
च तदेव लक्षणं स्यात् येन ज्ञानेनार्थो ज्ञातता-
त्मकः क्रियते तदनुभवः येन तु ज्ञातता तथा
तत्स्मरणमिति चेन्न ज्ञातोज्ञास्यते चेत्यनुमा-
नादावव्याप्तेः । ततश्च विषयतः स्मृतिविवे-
चनमन्ततोवाक्येनाप्यनुभाव्यत्वात् कार्य्यकार-
णाभ्यां चानुगतरूपस्य प्रागसिद्धेर्जातितश्च
सङ्करप्रसङ्गादशक्यमिति । नापि चतुर्थः यतः
कार्य्यगतवैलक्षण्यानवगमे क्व कारणता क्वासा-
धारण्यं वा ज्ञेयमिति न केवलं प्रत्येकं पदा-
र्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तेर्मिलितेऽप्य-
स्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते तथा हि तत्त्वानु-
भूतिः प्रमेत्यनेन काकतालीयमपि यथार्थं ज्ञानं
व्याप्यते तद्यथा पाणौ पञ्च वराटकानपिधाय
कश्चित् पृच्छति कति वराटका इति पृष्टस्य
अजाकृपाणीयन्यायेन ब्रवीति पञ्चेति ततश्च
पञ्चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च दृश्यन्ते ताव-
देवम्बिधान्युदाहरणानि । तत्र ज्ञानं न तत्त्व-
पदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यम् । वस्तुतस्तस्य पञ्च-

संख्या[illegible]च्छिन्नत्वेनातथाभूतत्वाभावात्। नाप्यनु-
भवमप्यव्यवच्छेद्यमननुभूतचरत्वेन स्मरणल-
क्षणोपेक्षणात्। नच वक्तुः संशय एव निश्चाय-
काभावादेकतर कोटिव्यवहारस्तु कम्पादि-
प्रवृत्तिवदिति युक्तं तत्राप्याहार्यरूपैककोटि
निश्चयाख्यानादन्यथा संशयस्य कोटिद्वयसमु-
च्चयतापत्तेः। नच प्रश्नैव तदित्युत्तरीयकर-
णीयं मध्येऽप्यज्ञादिदुरन्तभावत्वात्। अव्यभि-
चारकारणजत्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न
तत्त्वपरवैयर्थ्यापातात् काकतालीयसंवादमपि
ज्ञानं न व्यभिचारि साधारणकारणसामग्रीजन्य-
स्यात्तुमीशिषे व्यभिचारिणोपि कारणाविशे-
षायायथार्थत्वप्रसङ्गात्। नह्यहेतुकमेवास्य यथा-
र्थत्वं नियामकाभावेनातिप्रसङ्गापातात्। अवश्य
मस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि नियतमेव
कारणं वक्तव्यं किन्तदिति चेत् स्वात्मनैवात्र
प्रश्ने दीयतामुत्तरम्भवता येन नियतेषु प्रमा-
णेष्विषु चेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यं प्रमासामान्यलक्ष-
णेन वा व्यवच्छेत्तव्यम् एवं लिङ्गाभासादिभ्योपि
जातं लिङ्गिज्ञानं दैवगत्याश्रितलिङ्गलिङ्गिनि

लिङ्गमत्येव वा यत्स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा न वा तद्वति लिङ्गिस्वरूपे तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धे र्लिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि वह्न्यादावाप्यंशे विषये प्रामाण्य स्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति। आभासकरणजत्वात्तद्विषयस्य वस्तुभतालिङ्गादेरन्यत्वमेवेति चेन्न विशेषस्यान्यत्वेपि तज्जातीयमात्रवत्ताप्रभासांशे दोषापरिहारात्। सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वात् विशेषस्य तस्य च तत्राश्रितस्यैव स्फुरणान्नैष दोष इति चेन्न विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्त यज्ञदत्तसम्बन्धितासंशयेपि पुरुषसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य निर्लुण्ठितविशेषरूपतया च प्रवेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्रसङ्गात् सामान्यानुमानाभासे च संवादिति विशेषान्यतावत्ताकल्पनानवकाशात्। सामान्यासमवाययोरप्यन्ययोरिव प्रतिभासे अन्यथाख्याति विहायासत् ख्यातिप्रवेशापातात्। तवत्यधर्म्यन्तरस्य जात्या तादात्म्यारोप एवेति चेन्न तथापि

धर्म्मिणि जातौ च प्रमात्वतादवस्थ्यात् संसर्गा-
रोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः पदार्था-
नुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गारोप-
कारणसम्भवात्तथापि तत्र तादात्म्यारोपकल्पने
च तथाभ्रमनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् कस्य-
चित्तवज्ञात संवादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ
का गतिः का वा गतिः सिद्धसाधने तत्राप्यन्यत्व-
कल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात्। तत्त्वे च हेत्वा-
भासस्यापि यथार्थग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभि-
चारेणान्यत्राप्याभासेऽन्यप्रतिभास कल्पनायां
निर्निमित्तत्वात्। सिद्धसाधनमितेरेव वा व्यव-
च्छेदात् यथार्थानुभवः प्रमेत्यपलक्षणं यथार्थत्वं
हि तत्त्वविषयत्वं वा अर्थसदृशत्वं वा स्यात्।
नाद्यः पूर्व्वनिरस्तत्वात् नापि द्वितीयः व्यभि
चारिणोऽपि प्रमेयत्वादिनार्थसादृश्येन प्रमा-
त्वापातात्। ननु ज्ञानविषयीकृतेन रूपेण
सादृश्यमिदं विवक्षितं न च प्रमेयत्वादिरूपस्य
व्यभिचारिण्यपि प्रकाशनसम्भवेन तथाप्यति-
प्रसङ्ग इति वाच्यं प्रमेयत्वाद्यंशे प्रकाशमाने
विषयीभूतधर्मान्तरापेक्षया व्यभिचारिणोऽपि

प्रमात्वाभ्युपगमादिति। नैतदुक्तं प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यानभ्युपगमेपि तत्र तदीयप्रमात्वाङ्गीकारादिति। प्रकाशमानरूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभवस्य विवक्षितम् अर्थस्य हि यथा समवायाद्रूपं विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेन्न एवं हि पुरोवर्त्तित्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवात् पुरोवर्त्तिनीं शुक्तिं रजततया गाह्मानं ज्ञानं प्रमा स्यात्। नच वाच्यमिष्यतएव सा प्रमापीति न व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति यथार्थताविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अनुभूतिः प्रमेत्युक्त एव हि तावन्नात्यतिप्रसङ्गः सर्व्वस्य व्यभिचार्य्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनये धर्मिण्यपि प्रमात्व सम्भवेन प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्य्यात्। यदि त्वंशतोपि व्यभिचारि प्रमाणलक्षणं स्यादिति चेतसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तमुक्तदोषात्। अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्वस्य विशेषणभावाद्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्राम

नच तावता धर्म्मिणो धर्मविशेषणतया दोषः तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वादिति तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्म्मिण्यपि प्रमाणं स्यात्तत्वी-त्मना साङ्कर्य्याभावात् अव्यभिचारिणश्चांश-ताननुरुध्य तदीयप्रतिकोटिनिक्षेप साहसि-क्यादबिभ्यता किमव्यभिचार्य्यंशानुरोधेन व्यभि-चार्य्यंशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यव-सीयते भवता अत्यन्ते ह्यनुभूतित्वज्ञानत्वादयः तादृशाभिप्रायाविरोधिना लक्षणीकर्त्तुं यदि बाध्यर्थांशा धीरबाध्यार्थांशेऽप्यप्रमैव तदा सौ-धाग्रकुम्भादिवद्दूरत्वात्तुहिनद्युतिविद्युदादिपर-भागाग्रहणादवयविताञ्च तावत्परिमाणाग्रह-णादल्पपरिमाणमुल्लिखन्त्यश्च प्रमात्वेन लोक-प्रसिद्धमप्रमा स्यात्। क्वच लब्धं देशकालालो-कादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य समस्तताव-दर्थप्रवृत्ति सामर्थ्योदाहरणं येन तत्प्रामाण्यं मन्यसे। यदि च बाध्यार्थांशे बाधादबाध्येऽप्यंशे तद्बोधमिथ्यात्वं समर्थयसे तदा तदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थजातीयमबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्यादन्यत्र लोकप्रसिद्धमप्रमोदा-

इदन्त्यागात्। यथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यदर्थसाध्यमनुभवस्य तत्र प्रमात्वमिति विषय विशेषनियमेनैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषणोपादानमिति। नैवम्। विशेष्यांशे अनुभूतिरेवं प्रमा न स्यादिति व्यवच्छेदकत्वं विशेषणत्वमभिमतं धर्म्यपि च स्वसम्बन्धाद्धर्मान्विशिनष्टीति नोक्तो दोष इत्युक्तमेवेति चेन्न विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः। अपि च एवं तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिनत्त्येव शुक्तिकां रजततया प्रकाशिता शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति। ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः। नैवं तर्हि दीर्घदण्डः पुरुष इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो वैलक्षण्येपि विशेष्यस्यानुभूयमानेऽनुभूते न प्रमात्वं स्यात् दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषकत्वादिति ज्ञानरूपद्वारानपेक्षतया विशेषणत्वमिष्टमिति चेन्न साक्षाद्रजत इत्याद्यवगमानामप्रमात्वापातात्। तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्वमिष्टमिति तु दूरतस्तुच्छं रूपादेः समवायेन

ज्ञानाविशेषकत्वात् अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यत्तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति न तु ज्ञानेऽपीति चेन्न तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यत्रासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम्।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तं न खलु सम्यक्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा सम्भवत्युक्तदोषात्। ननु सामस्त्यं सम्यक्त्वमिष्टम् अभिधीयते हि लोकेन मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण तूपलब्धमिति तदिह समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्यगर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरण एवायमिति। नैवम्। सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहितत्वमथवा सर्वधर्मसहितत्वम्। नाद्यः अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्येव सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषयस्याप्रमात्वापातात्। नापि द्वितीयः असर्ववित्परिच्छित्तीनां सर्वासामप्रमात्वापत्तेः। अथ मन्यसे सम्यक् शब्दः सविशेषार्थः यदपि लोकेऽभिधीयते न मया सम्यक् दृष्टं तत्रापि न मया विशेषतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्मिपरि-

च्छित्तिः प्रमेत्युक्तञ्चवति । विभ्रमादयो हि विशेषमपश्यतो जायन्त इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं विशेषाणाञ्च सर्व्वेषां विशेषान्तराभ्युपगमेपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेष इति । नैतद्युक्तं विशेषपदेन विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव शुक्तिव्यक्त्यादेर्भ्रमेणावगाहनात् तस्यापि प्रमात्वं स्यात् । प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणाञ्च विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतश्चातिप्रसङ्गात् उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषस्तथाप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात् । यत्तु कश्चिदवोचत्कश्चिदर्थो विशेषशब्देनाभिधीयते यद्दर्शने भ्रमसंशयावकाशो यद्दर्शने च बाधव्यवस्था तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात् भवितव्यञ्च तेनान्यथा व्याघातादिति । यदयुक्तं न तावदेवम्विधो विशेषोऽभिधातुं शक्यो यदवगमस्य न भ्रमत्वादिसम्भवः स्वप्नदशः सर्व्वविशेषोपलम्भसम्भवात् । नच व्याघातदण्डभय-

मानादसावुपपादयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्य इति युक्तं तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्वक्तुमशक्योऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते न हि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपक्षप्रारूढ़तया येयमप्रतीयमानकल्पना ततोवरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा बहुशश्च व्याघातोद्भावनविभीषिकामुन्मत्तविष्यामः । न ब्रूमो विशेषणासहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भ इति किन्नाम विशेषणसहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा च न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोऽस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽपि तत्प्रसङ्ग इति । नैवम् । उक्तदोषेणैव निरस्तत्वात् । यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोवर्त्तित्वादेः सत्त्वान्न प्रसङ्गसत्त्वनिवारणम् । विशेषतस्तदभिधाने त्वननुगम इति बाध्यबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इति पक्षं यस्तु जडतरो न जहाति स आप्तानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्येवं रूपाभ्यां प्रति-

पाद्यमानेऽर्थे स्थितं किं विशेषमेकान्त पश्यसि यमपरत्र न पश्यसीति पृष्ट्वा प्रतिबोधनीयः तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु नष्टतमः कश्चिद्यदि स्यात् स एवं प्रबोध्यः ये ते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तविशेषापत्तिभयात् त्वया स्वतएव विशेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत् परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति। बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिरिति चेन्न क्वाचित्कबाधव्यवस्थाहेतोर्भ्रमेऽपि प्रकाशात्। तत्र तस्येति चेन्न व्यावृत्तेर्बोधस्य च तद्विपरीतार्थे प्रमात्वेन तदर्थाननुगमात् प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति शङ्कान्तराणि चानातःपराणि याथार्थ्यविशेषणदूषणदूषितान्येवोपनिपतन्तीति द्विरभिधानभयान्नोक्तानि। किञ्च तर्कज्ञानमाहार्य्यौ च संशयविपर्य्ययौ परिदृश्यमान एव विशेषे भवन्ति तैरतिप्रसङ्गः स्यात् नचाहार्य्यौ तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तं विप्रलम्भकस्य वाक्यप्रयोग मूलतयाहार्य्यभ्रमस्य ज्ञाततत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्त्तयतस्त्वाहार्य्यसंशयानां भवत एव शङ्के-

ऽनुमतत्वात्परिच्छेद शब्दस्यानुभूतिपर्य्यायोनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम्।

नाप्यव्यभिचार्य्यनुभवः प्रमेति युक्तम् अव्यभिचारिपदस्य यदि तत्त्वविषयाद्यन्यत्वं तदा दूषणान्युक्तान्येवानुवर्त्तन्ते। अथेदमुच्यते अव्यभिचारित्वमर्थाविनाभूतत्वं तदा प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं यदैवार्थस्तदैव ज्ञानम् उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम् अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमितिरिति। नाद्यः अतीतानागतानुमित्याद्यव्यापनात्। न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात् ज्ञानसमानदेशमर्थमन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः। नापि तृतीयः ज्ञानार्थभेदवादे सर्व्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः। अभेदवादे तु भ्रमस्यापि तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् तैस्तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तान्येव दूषणान्यावर्त्तन्त इत्यलम्। अविसम्वाद्यनुभवः प्रमेत्यपि न युक्तम् अविसंवादित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ज्ञानान्तरेण विपरीत-

तथा अप्रतीयमानार्थत्वं वा अप्रतीयमान व्याप्यविषयत्वं वा अन्यदेव वा किञ्चित्। न प्रथमः धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात्। नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यं प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् नापि द्वितीयः अजातबाधभ्रमव्यापनात् मुख्यदशोत्पन्न शुक्लशङ्खज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्न तत्पीतिमज्ञानाद्युल्लिखित विषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वादित्युक्तमनुषजति। अदुष्टकरणकज्ञानेनाबाधितत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु। किञ्च दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। ननु किमेतावता दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धेतुगतोविशेष इति सुवचमेवेति न विपरीतपदव्यवच्छेद्यायाः प्रमाया अप्रमितौ सत्यां प्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्। तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वाभावं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात्। विपरीतव्यवच्छेद्या प्रमैवेति चेन्न तस्या एव लक्ष-

माणत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्य-
प्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्य इति व्यव-
च्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमश-
क्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयौ अनवस्था वा।
"एकोऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लभ्यते।
तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषस्तत्रैव धावति।,,
नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं तद्वि-
शेषो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात्। आद्ये सधू-
माग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यज बो-
धस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् नापि द्वितीयः स
ह्यर्थक्रिया वा सामग्री वा उभयथापि पूर्व्व-
दोषानिवृत्तेः। एकदा च सर्व्वत्र प्रमाणासम्भ-
वेन क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रिया तत्सामग्रीपर-
म्परावगमनियमाभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये
पुरुषायुषः पर्य्यवसानप्रसङ्गात् विच्छेदाभ्युपगमे
त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यादाद्यस्याप्रमात्वा-
पत्तेः। वास्तवतदर्थक्रियार्थत्वस्य च दुर्न्निरूप-
त्वेन व्यवहारानर्हत्वात् तथाप्रतीतिमात्रस्या-
प्रमासाधारण्यात्। नन्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु
तथा हि अर्थक्रियाकारिविषयत्वं वा विसंवा-

दित्वमिति यथाह प्रमाणमविसम्वादि ज्ञानमर्थक्रिया स्थितिश्चाविसम्वाद इति न सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात्। प्रतीयमानंरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति चेन्न दुरवधारणत्वात् तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न विनाप्यर्थक्रियां तद्दर्शनसम्भवात्। अर्थक्रियाप्रमितिरभिधित्सितेति दूषितमेव प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् अभिप्रायाविसम्वादात्प्रमाणं सर्व्वमुच्यत इति चेन्न तदा अभिप्रायाविसम्वादस्य स्वप्नादित्ययेपि सम्भवात् कालान्तराविसम्वादस्य च दुरवधारणत्वात्। एतेन प्राप्त्यादियोग्यताविसंवादार्थ इत्यपि निरस्तं दुराबाध इव चायं धर्मकीर्त्तेः पन्था इत्यवस्थितेन भाव्यमित्येति। अबाधितानुभूतिः प्रमेत्यपि निरस्तं तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् कालान्तरेपि च बाधविरहस्य दुर्निरूपत्वात् स्वतो बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् सर्व्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति। तर्कसंशयाविपर्य्यय स्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न स्मृति-

व्यतिरिक्तखण्डनन्यायेन निरस्तत्वादिति। जातिसङ्करप्रसिद्धेश्च प्रमात्वलक्षणजात्यभिसम्बन्धात् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् अस्याज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमायामप्रमाभ्रमसंशयौ स्यातां दोषाभावसहकृतस्य तथात्वे चाजायमान भ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेपि तदापत्तेः। ज्ञातेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन तथा सति क्वचिज्ज्ञातायां प्रमायामप्रमात्विपर्य्ययसंशयानवकाशादि स्यादूर्म्मिवत् मनसैव निर्णीतत्वात् चिह्नान्तरसापेक्षेण च मनसा सम्वेदनं चिह्नेनैव वावगतेन लक्षणीभूय ज्ञापनमित्यपि प्रत्याशामात्रं तच्चिह्नेनैव प्रमात्वजातिकल्पनाप्रतिक्षेपापत्तेः। तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात् तच्चिह्नानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात् प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे तु विस्तरेण दूषयिष्यामः। एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्वं तद्योगः प्रमालक्षणमित्यपास्तं दुरवधारणत्वात्। यच्च किञ्चित्प्रभाया लक्षणमुच्यते तदज्ञातं

ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा आद्यापत्तिः प्रमितत्त्वेऽप्रमानवधारणे तदनवधारणता । मानधारि वस्तुतस्तु तथेति चेन्न वस्तुतो न तथैव किन्नेति वादिन्यनुत्तरापत्तेः प्रमात्वनिरूपण वैयर्थ्यापाताच्च । वस्तुतस्तु प्रमेय एव घटादितत्त्वव्यवहारोऽपि तर्ह्यास्त्वित्यास्तां विस्तरः ।

एवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्ययुक्तं करणार्थो निरुक्तोऽस्य । ननु कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं कर्त्तुर्हि करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पादनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पादनात् तादृशस्य च तस्य करणत्वात् एवं कर्मोपि करणनिष्पादने चरितार्थं करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति कर्माभावे विषयाभावात् करणव्यापार एव न निष्पद्यत इति तन्निर्वाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति । एवमधिकरणस्यापि करणव्यापारनिर्व्वाहकत्वं सम्प्रदानापादानयोश्चासार्व्वत्रिकत्वम् । करणन्तु सार्व्वत्रिकमेवेति कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्वत्रिको-

हेतुः करणमिति। नैवम्। अस्तु तावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानम् अन्तरशब्दो यदि विशेषमात्रवचनस्तदा न व्यवच्छेदकः न हि विशेषमपास्य कारकमात्रं केनचित् जन्यते यद्व्यवच्छिद्येत। नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनः तथा सति कस्मादन्यदितिविशेषानिर्देशे करणादिति समभिव्याहाराल्लभ्येत् यथान्य आत्मा शरीरमन्यदित्यादौ तथा सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्। तच्च नाकरणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्याप्तेश्च। नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपरोऽयमन्तरशब्दः ताभ्यामेवातिव्याप्त्यापत्तेः। नापि कर्तृकर्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् कारके चरितार्थत्वमेवोच्यताम्। नाप्यनधिकार्थ एवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः तथा सति करणजनकं हस्तादि न करणं स्यात् व्यापारवद्धि कारणं करणमुच्यते। अस्ति च स्थालीसंयोगादिव्यापारवतोऽन्यादेस्तथात्वम् अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम्। नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयं व्यापारवतः कारणत्वेन तत्

कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कर्त्त्रादिषु दुरन्त-
भावत्वात् सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः। नच
व्यवधानात्तत्राहेतुत्वमेतेषां किं नाम हेतुहेतु-
त्वमिति कर्त्तुरप्येवम्प्रसङ्गात्। पुंव्यापाराद्धि हि-
स्तन्दादि स्तेन कुठारक्रियादि स्ततश्छिदेति
परम्पराव्यवधानात्। सर्व्वेयं कर्त्तृव्यापारपर-
म्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत् तुल्यं त-
स्मात् करणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्य इत्याद्यव्या-
पकत्वादलक्षणमिदम्। एतेनापि कारकान्तर-
शब्दः कर्तृकर्म्मव्यतिरिक्तवचन इति पक्षोव्यु-
दास्यः। कर्त्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न
शरीरचालनाय प्रयतमानस्य निष्पाद्या शरीर-
क्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षण-
कर्त्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां
करणं स्यात्। नचैतत् शक्याङ्गीकारं भविष्यतः
सम्प्रति कारकत्वानुपपत्तेः। नच साक्षात्कर्त्तृ-
व्यापारविषय इति विशेषोपादानेऽप्यस्य परि-
हारः साक्षाद्याप्यर्थमनः प्रभृतिक्रियायां प्रस-
ङ्गतादवस्थ्यात् अव्यापकत्वाच्च। अथ तत्क्रिया
हेतुस्तत्क्रियाकर्त्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रिया-

करणमिति मन्यसे न अनीश्वरवादे अङ्कुरा-
दीनामकरणत्वप्रसङ्गवत् सुषुप्त्यनन्तरभाविन्याः
प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसंख्या-
तेषु प्रमाणाभिषु वहिर्भावप्रसङ्गात् अचेतन-
स्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्। सेश्वरवादे-
ऽपीश्वरव्यापारविषयः सर्व्वं करणमिति नाक-
रणं कारणं स्यात् ओमित्यभिधाने च कारण-
मात्रं व्यवच्छेद्यमिति कारणं करणमित्येवो-
च्यतां वृथा विशेषणपूरणप्रयासः। अथ मन्यसे
न धर्म्यन्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि किन्त्वेक-
स्यापि धर्म्मिणोरूपभेदेन करणपदाभिधेय-
तोपदर्शनायेति एवं तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्य
करणत्वाल्लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्र-
मुक्तं भवेत्। नच लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव
लक्षणार्थः गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वा-
पत्तेः। अपि चैवं वस्तुमात्रं करणमित्यभि-
धायैव किन्न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपा-
दर्शि। स्यादेवं यदि सर्व्वत्र वस्तुनि करण-
व्यवहारः स्यादिति चेत् तर्हि त्वदुक्तलक्षणमपि
भवेत्। यदि सर्व्वत्र कारणे करणव्यवहारः

स्यादित्यपि पश्य न हि कर्त्तरि कर्मणि वा कस्यचित्करणव्यवहारः कर्त्तरि तावदस्ति लोके प्रमाणमिह देवदत्त इति शास्त्रेऽपि मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादितीति चेन्न किमयं माणवकेऽग्निव्यवहार इव गौणो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पितान्निमित्तान्न मुख्यः स्यात्ततः कर्मण्यपि स्यात्तत एव निमित्तादिति बाधकदर्शनेन पारिशेष्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात् । अस्त्येव कर्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं प्रश्नोपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः । क्व दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति यदि तु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विश्रातुमुत्सहामहे । प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वासवुद्धेर्मनसि विपरिवर्त्तमानं प्रमेयमात्र एव करणव्यवहारास्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति । घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशात्तत्प्रयोगो न हि सर्वं लाक्षणिकं प्रयुज्यत इति चेत् मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति तेषु करणव्यवहार इति वक्तव्यः स्यात् न चासौ प्रश्नदर्शन इति ।

क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि कारणमित्यपि न तथा हि अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्य्यवस्येदिति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यं यदा सम्बन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाभिधीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षितेति चेन्न सम्बन्धीत्यनेन किं कालविशेषनियता सम्बन्धिताभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धः सम्बन्धिताभिधानाय पदान्तरमुपादीयते। अथोच्यते सम्बन्धीत्यस्य सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतं सम्बन्धमादायापि पर्य्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्बन्धितया व्यवतिष्ठमानं कार्य्यादपि कारणं प्रसज्येत तद्व्यवच्छेदाय कालान्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयत इति नैवं तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि सम्बन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धि पदन्यायेन सामान्याभिधायिनो भवेदिति अतोऽपि कालान्तरे सम्बन्धव्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात्। अथ यदा कदाचि-

दपि यो योगस्तस्य सर्व्वस्य व्यवच्छेदो विवक्षित इति तर्हि सम्बन्धिपद एवैषा विवक्षास्तु कृत-मधिकमुपादाय तद्विवक्षया। निषेधव्यवच्छे-देन सार्व्वविकत्वलाभ इति चेन्न निषेधव्यव-च्छेदस्य विध्यनतिरेकार्थत्वेनाविशेषात्। तद्ध-र्म्मिकं सम्बन्धस्यासम्बन्ध्यसामानाधिकरण्यम-योगव्यवच्छेदेनेत्यनेनोच्यत इति चेन्न तस्यापि तत्त्वकाले तत्रासत्त्वोपगमात्। सर्व्वदेति चेन्न यद्येवं तत् किं करणासत्त्वकालेऽपि योग एव करणेन क्रियायाः यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं यावत् सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु सम्ब-न्धीत्येव वा तथा विवक्षितमित्युक्तमेव। अयमे-वार्थः कयापि कुसृष्ट्या सम्बन्धिपदसार्थकता-मुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते कृत्तिको-दयक्रियाया रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अनन्तरभाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्व्वभाविचतुर्दशसंख्यनक्षत्रास्तमयस्य च कर-णत्वं स्यात्। नचैवमेव युक्तं यौगपद्येन कारण-त्वानुपपत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरस्तत्वेन करण-

त्वस्य सम्भावनानारोहात् नच तत्र सम्बन्धएव नास्ति व्याप्तेः स्वभावसम्बन्धात्मिकाया दूरपह्नवत्वात्। अथ कार्य्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः न असामग्र्याः करणत्वापत्तेः। ओमिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायैव निवृत्तोभवान् आकलितं किलास्माभिः सामग्र्यमपि करणमित्यत्र न श्रद्दधतः प्रणवपूर्व्विकां श्रुतिमेव काञ्चित्पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवानस्मानिति। इह न सामग्री कारणं किन्तु तदेकदेशोनानाभूतः प्रत्येकं तथा सामग्री तु यदनन्तरं कार्य्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपेऽति चेन्न एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य करणेऽपि सत्त्वात् करणस्यापि सामग्रीत्वापातात् क्रियाविभागादौ च विभागसंयोगनाशादि प्रति तथात्वापत्तेः। यच्च प्रतिसामग्र्येकदेशं नियतप्रागभावादिकारणलक्षणमिष्यते तत्सामग्र्यमपीति कथं तदकारणता प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री तादृश्याश्च तस्याः प्राक्सत्त्वमेव नास्तीति चेन्न तत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात्कारणसामग्र्यां तदनिवेशात्। अपि चैवं विवक्षितमपि करणं न

स्यात् न हि यावत्सत्त्वं व्यापारवतोपि तस्य क्रियाजनकत्वं क्रियाकाले चणमपि तदनुवृत्ति निषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशयेनापि लक्षणासिद्धेः प्रत्युत चिरस्थिरकरसंयोगे स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्यैव्याप्य मप्युचितत्वात्। यावत्सत्त्वञ्च करणमिति भाषायां सर्व्वस्मिन् तत्सत्त्वकाले कारणत्वमित्यर्थो नच कारणत्वस्य नियतपूर्वकालसम्बन्धात्मकस्य क्वचित्काले सत्त्वं कालं प्रति कालान्तराभावादिति। अथ क्रियाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धोत्पत्त्यायसर्थो यस्मिन् सति भवत्येव क्रियेति कोऽस्यार्थः किं यस्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यत एव उत यस्मिन् वर्त्तमाने क्रियोत्पद्यत एव उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्येव उत यस्मिन् वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव। नाद्यः सामग्र्याः करणत्व प्रसङ्गात् हस्तादीनामकरणत्वप्रसङ्गात् सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमाकरणत्वप्रसङ्गाच्च। नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति वाच्यं तत्र तथा व्यवहारस्य कस्यचिदप्यसिद्धेः। नापि द्वितीयः

स्पृश्येन सह स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्या-
व्यापनात् तत्सत्त्वेऽपि व्यासक्तौ तेन प्रमानुत्पा-
दनात्। नापि तृतीयः सामग्र्यादेः करणत्व-
प्रसङ्गात् उत्पत्तेः स्थिरे करणत्वप्रसङ्गाच्च।
नापि चतुर्थः सहस्थायिनः करणत्वप्रसङ्गात्।
अथ क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं
करणत्वमित्यस्यायमर्थः व्यापारवतः फलाव्य-
भिचारित्वमिति। मैवम्। हस्ताद्यव्यापनात्
कश्चायं तद्व्यापारो नाम किं तज्जन्यं कारणम्
उत तदाश्रयं कारणम्। नाद्यः लिङ्गपरामर्शे
तदसम्भवात्। पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य
व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारं
जनयतः करणत्वमेष्टव्यम्। एवञ्च परमार्थतो-
व्याप्यस्य स्वरूपेण प्रमिति द्वितीयव्याप्ततत्परा-
मर्शव्यापारकानुमानमिष्यत इति चेन्न अन्यतो
जाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां पक्षगतप्र-
थमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः तत्रा-
प्युभयकर्मजसंयोगवत्तदपि कारणमिति चेन्न
अभावादिमापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् प्रागुप-
जातवह्निव्याप्तधूमस्मृतेः प्रथममपि योऽसौ

वह्निव्याप्तः सोऽयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः । नित्यसापेक्षेऽर्थेऽस्तु तथा नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्न प्राक्तनकारणोपपत्तौ नान्यत्रैवमिति नियमे प्रमाणस्याभावात् तस्य व्यापारभावान्नानुमित्युत्पादकत्वमेवेति चेत् स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करणमित्येव सिद्धं स्यात् तत्र धूमादिनिर्व्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वमिति चेन्न नित्यसङ्घटितार्थवह्निनापि निर्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात् । नित्यसङ्घटितेपि निर्व्विकल्पकं मंस्यत इति चेन्न कारणान्तरादेव तदुपपत्तौ तत्र निर्व्विकल्पक कल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् तथापि यत्किञ्चित्तज्जनकं तदेव तत्रानुमिति करणमास्तामिति चेन्न तर्ह्यीन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तेरित्यलमतिप्रसरेणेति । शब्द श्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्रव्यापारत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तावकरणत्वप्रसङ्गात् सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यत इति व्यापारान्तरञ्च तस्य क्षणिकमसिद्धं स्थिरे चोक्तएव

दोषः। शब्द एव तद्व्यापारः किन्न स्यादिति चेन्न तस्य कर्मत्वेन करणकोटिबहिर्भावात्। क्वचित्तयोरेकत्वेऽपि का क्षतिरिति चेन्न शब्दबुद्धौ कार्य्योयासुपधायकत्वेन प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽंशतोनियम्यनियामकत्वविरोधापत्तेः। घटादिबुद्धौ चक्षुरादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारकत्वेपि समर्मिदमिति चेत् किन्नः स्यात् तथा च "बाधेऽदृढेऽन्यसाध्यात् किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्। क्व ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्वचनवादिनाम्। तथा हि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा। आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यत इति।„ नापि द्वितीयः लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणत्वप्रसङ्गात् निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्पकानाश्रयत्वात् अतद्धेत्वाश्रयस्य तद्धेतुव्यापारत्वे चात्यापत्तेः। किञ्च फलाव्यभिचारित्वं किन्तस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः। नाद्यः कारणस्य पूर्वभावितायाः अवश्यवक्तव्यत्वात्। न द्वितीयः आनन्तर्य्यं यद्यव्यवहिता-

नन्तर्य्यं विवक्षितं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वपक्षे हस्तादेरकरणत्वापत्तेः। आफल-व्यापारवतस्तु तथात्वे कर्त्रादिष्वतिव्याप्तेः। अथ व्यवहितस्याप्यानन्तर्य्यं विवक्षितं तदापि यत्कि-ञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेऽन्तरायसम्भवात् हस्ताद्य-व्याप्तिः आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधाना-सम्भवात् कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात्। व्यापारवतश्च फलाव्यभिचार इति किन्तद्व्या-पारस्य फलाव्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टस्य वा। नाद्यः हस्ताद्यकरणत्वापातात् अतएव न द्वितीयः यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च। अपूर्व्वाख्यार्थत्ववादिनापि चरमयागस्य फल-करणत्वाभ्युपगमादिति। अथोच्यते यद्वानेव करोति तत् करणं यद्वानेव प्रमिमीते तत् प्रमाणं नैवम् आत्मधर्मप्रध्वंसादीनामकरणानां प्रमाणत्वप्रसङ्गात्। येन क्रियाकारणेन युक्त एव प्रमिमीत इति चेन्न सुखादिप्रमितौ क-रणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्। ओमिति चेन्न अव्यापारतया अकारकत्वेन तद्विशेष-करणभावानुपपत्तेः। व्यापारवतापीति चेन्न

एवं हि व्यापारवतएव करणत्वं न स्यात् न हि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तरवत्त्वास्ति। अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं तत्र चास्त्येवेदं लक्षणं यस्य करणत्वमस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत् करणमुच्यत इति न पटमुद्यम्य निपात्य च प्रक्षालयतः स्वकर्मैव हि करणं स्यात्। किञ्च किन्तस्य करणत्वमिति लक्ष्यीभूतस्यावश्यवक्तव्यत्वात् यद्युक्तलक्षणवत्त्वमेव तत् स्यात् तदात्माश्रयापातः स्यात् स्वरूपमिति चेन्न स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात् न हि चक्षुषा स्वरूपं श्रोत्रस्येति। किञ्चैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात् अतइतोऽप्यनुमानादेः प्रमाव्द्वात्। नासौ प्रत्यक्षप्रमेति चेन्न नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते। ननु यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतोव्याप्टत्तिस्तदपि तज्जातीयकरणमात्रतया तन्मात्रस्याव्याप्टत्तिरेव। नह्यनुमित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीत इति न करणतया साधारणभावस्याद्यापि निर्णेतुमशक्य-

त्वात्। अथ यां प्रमां यद्वानेव जनयति तस्यां तत्करणं नैवं कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात्। यज्जाति कामिति चेत् नैवं परोक्षत्वजातिकां प्रमां लिङ्गवानेव शब्दवानेव वा जनयतीति नियमाभावात् तस्या करणत्वप्रसङ्गात् साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयोजातिभेदा विवक्षिता इति चेन्न प्रत्येकमुपादानेऽशाव्याप्तेः समूयोपादाने सर्व्वाव्याप्तेः अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति। यदभावात् कर्त्तृकर्म्मणी क्रियां न जनयतः तत् करणं तेन तदभावात् प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतः तत्प्रमाणमिति लक्षणमित्यपि न युक्तं किं प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः उत सती अपि। आद्ये अतीतानागतानुमानादिकरणाव्याप्तिः। नापि द्वितीयः प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात्। यथा हि तत्र चक्षुराद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमातृप्रमेयोरप्यभावात् अन्यथा तयोः करणत्वमेव न स्यात्। एतेन सामान्यतोऽभिधानं प्रत्युक्तम् अस्मादिकर्त्तृसापेक्षेश्वरकर्त्तृके चास्मदादि-

ज्ञाने अस्मदादिकर्तृकरणतापत्तेः। एवञ्च सति प्रकारभेदेनापि प्रमाणप्रमात्रादिव्यवस्था-समर्थना कृता न स्यात् येनैव रूपेण कर्तृत्वा-दिना तस्य प्रमाणत्वयस्तेनैव तद्व्यतिरेकिस्स प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वादिति। चरमव्यापा-रवत्त्वं करणत्वमित्यपि न व्यापाराभावात् लिङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापातात्। नच सवि-कल्पकव्यापारवतो निर्व्विकल्पकस्य तत्र प्रा-माण्यं केवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुप-पत्तेः। संस्कारादिपर्य्यन्तानुसरणे चानुमिते-स्तज्जन्यत्वे प्रमाणाभावात् कार्य्यहेतोः कारका व्यापारत्वात्। अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् नच लिङ्गमेव परामर्श व्यापारवत्तया करण-मिति युक्तम् अनुमितानुमानादौ परामर्श-स्यालिङ्गत्वेन तद्व्यापारत्वानुपपत्तेः। आप्तो-क्त्यादिभिस्तत्रासीद्धूम इति प्रतीत्य तदा तत्र वह्निरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वात् धू-मस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणतायादूर-निरस्तत्वात्। किञ्च यत्किञ्चिदपेक्षया चरम-व्यापारत्वस्य सर्व्वकारकसाधारणात्सर्व्वकार-

कापेक्षया चरमव्यापारत्वस्य स्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्व्वासिद्धेः। कर्त्रपेक्षयेति चेन्न कर्त्तृधर्म्मिमात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्त्तरि प्रसङ्गतादवस्थ्यात्। व्यापारवत्कर्त्रपेक्षाभिप्राये च कर्त्तरि स एव प्रसङ्गः। एकव्यापारवत्कर्त्रपेक्षया परापरकर्तृव्यापारस्य चरमभावित्वात्। यावद्व्यापारवत्कर्त्रपेक्षापक्षे तु विवक्षितस्यापि करणं न स्यात् आफलसिद्धेः कर्तृव्यापाराविरामात्। व्यापारस्य विच्छेद तद्धेतुलक्षणच्छेदापत्तेः। तद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते चरमव्यापारमिष्टमिति चेन्न सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात् तदानन्तर्य्यासिद्धेस्तत्करणत्वापातात्। अनीश्वरपक्षे चाक्षुषयोगादिभिरेव सव्यापारकर्म्मण्यपि प्रसङ्गात् छेद्यादे हि करणसंयोगादिभिरेव सव्यापारे कर्म्मण्यपि प्रसङ्गात्। छेद्यादे हि करणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्व्यवच्छेदः इत्याद्यव्याप्तेश्चेति। अनन्तरफलं करणमित्यपि न अविशेषितानन्तर्य्यस्य सर्व्वकारणसाधारण्यात् अव्यवहितानन्तर्य्यस्य

व्यापार्य्यपेक्षया यागाद्यव्यापनात्। व्यापारापेक्षस्य च हस्ताद्यव्यापनात् व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्व्वकारकव्यापनात्। किञ्च तत्कार्य्यो यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इष्टस्तदेन्द्रियकार्य्येलिङ्गपरामर्शोऽनुमिति क्रियाहेतुरितीन्द्रियकरणिकानुमितिः प्राप्ता। अथ हेतोः सतः कार्य्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापारस्तथा सत्यनुमित्यहेतोरिन्द्रियस्य कुतः करणत्वं स्यादिति। नैवम्। किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रियस्य नियतपूर्व्वभावित्वमिति चेत् अस्ति तावत् पूर्व्वभावित्वं नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयोजकमिच्छसि तदा भवतैव पतितव्यं केनचिद्रूपेणेन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति अन्यथा लिङ्गेन्द्रियादेः परस्परव्यभिचारादकरणिकैव प्रमा स्यात्। मनःसंयोगादेरेव तथात्वे च प्रमासाधारण्यम् अपि चाक्षादेरकरणत्वापातः। यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषप्रयोजकत्वनियमदर्शनात् ततो येन केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमायां नियतत्वमुपपद्यते तेनैव रूपेण प्रसङ्गोपपत्तिः। अथ

प्रमात्वे तत् प्रयोजकं नत्वनुमितित्वादाविति चेन्न निरुपाधित्वाविशेषेणोक्तार्थानाधिक्यात् सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेष त्यागानवकाशादिति अन्यथा व्यक्तेरकारणकत्वापत्तेः। अथान्यत्वास्तु यद्वा तद्वा करणं प्रमाविवक्षितजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणं चतस्रः खल्विमाः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नव्यपदेशभाजः। नच प्रमाता प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः प्रमाणानि तु यथायथं चतसृषु साधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिबन्धनानीति। नैवम्। विवक्षितपदं तावल्लक्षणे भण्डालेख्यमिव पुरुषेच्छानामनियतविषयत्वात्। अर्थजत्वस्य च साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वाविशिष्टतयार्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्। आप्तोक्तौ तु कर्त्तुरपि शाब्दप्रमाःजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात् ओमित्युत्तरे च पूर्व्वमेवोक्तमिति विवक्षितजातिभेदौपयिकत्वेन प्रमित्यसमवायिकारणविशेषकं प्रमाणमित्यप्यतएव प्रत्युक्तमिति प्रमाकरणनिरुक्तिदूषणानि।

एवं विशेषतोपि प्रमाणलक्षणानि प्रति-
वक्तव्यानि तथा हि प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
त्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीत्याहुः। किमर्थमिद-
मुच्यते किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्
प्रतीत्यर्थम् उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये तद्वि-
शेषोपदर्शनमिदम् उत व्यवहारार्थम् उत प्रत्य-
क्षादि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् उ-
तान्यत्किञ्चिदर्थमेव। तत्र नाद्यः। तथा हि
किं सजातीये हि प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं
रूपान्तरेण वा। नाद्यः तस्याद्यवच्छेदावधेः
सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या
व्यावृत्तत्वस्वीकारेणाव्यापकत्वात्। नापि द्वि-
तीयः विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् अस्ति हि
प्रमेयत्वादिना सर्व्वसाजात्यम्। अथ प्रमाण-
त्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते
तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वे न साजात्याद्यव-
च्छेद्यकोटिप्रविष्टतया संग्राह्याभावप्रसङ्गः ल-
क्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छे-
द्यम्। न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं षष्ठार्थस्य भेद-
व्यवस्थितत्वादिति चेत् एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया

भिन्नात् व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुयोगिना वर्णितेन। यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामनुगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रतएव लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्येति। अस्तु वा विवक्षावैचित्रीवशात् कथमपीदृशमभिधानं तथापि न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवोऽतिप्रसङ्गात्। नापि ज्ञातेन दुरवधारणत्वात् तथा हि न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविशेषणात् नापि कार्य्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपा सिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः कार्य्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत् तर्हि कार्य्यगतैकजात्यस्य पूर्व्वमवश्यप्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे ततएव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृतमनया पारम्पर्य्य कुसृष्ट्या। तन्वेतावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्यव्याप्तेरव्याप्तेर्वानुद्भावनात्। मैवम्। प्रथम-

भावितयावश्यानुष्ठेयतया च लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्तरान्तरमभावितयावश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च गुरूपाये प्रवर्त्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपान्तरं प्रज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्येव पुंसः। न हि तस्य दीपान्तरस्य कश्चिद्दीपदोषः किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्य्यनुयोज्यः सर्व्वसाधनसाधारणोऽयं वा दोषो यत्सम्भवदेवम्बिधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव सर्व्वप्रमाणानां तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः सामान्यदोषादेवेदं दुष्टं लक्षणमिति। एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः साक्षात्कारित्वावगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेः तदवगमाच्चास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। अस्तु वान्यदपि किञ्चिदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव साक्षात्कारित्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात्। नच तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यं लिङ्गत्वस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्रेन्द्रियजत्वस्य प्रमाणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः

साक्षात्कारित्वावगमः यदा च क्वचित्प्रत्यक्षजातीय एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीय तया साक्षात्कारित्वव्यापकतानवगतमपि लक्षणं तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन। अथ यत्रेन्द्रियजत्वे तल्लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्तत्प्रत्येतव्यं तथापि तदेवास्तां साक्षात्कारित्वे लिङ्गं कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्व्वक तदनुमानकल्पनया। अथ तथा लिङ्गद्वयं तत् प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम् इन्द्रियजत्वन्तु तथा त्वात् लक्षणमिति चेन्न साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन। नापि द्वितीयः स ह्येवं रूपो यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजादि तत्प्रत्यक्षमिति व्यवहर्त्तव्यमिति। अयमप्यनुपपन्नो लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् साक्षात्कारित्वात्तदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु व्यवहारनियमव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् अतएव न चतुर्थः कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः। नापि पञ्चमः तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् एतेन भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजं प्रत्यक्षमित्यपि

निरस्तम्। किञ्च प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्षणोपसंगृहीतस्य कियतः संग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकं वक्तव्यं प्रमाणलक्षणेन च व्यभिचारिणो निवृत्तिः प्रदर्श्यते तथा च सति यथाश्रुतमिदमलक्षणं व्यभिचार्य्यपि भासमानस्य सत्तादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्पद्यते। अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणवाक्यं तताप्यसङ्गतिः तथा हि किं कियन्मात्रभासमानेन्द्रिययोगजत्वं विवक्षितम् उत यावद्भासमानेन्द्रिययोगजत्वम्। आद्ये व्यभिचार्य्यव्यवच्छेदः निर्विकल्पकासंग्रहश्च। नापि द्वितीयः विकल्पासहत्वात् तथा हि किम्भासमानता विशिष्टस्येन्द्रियसंयोगः उत भासमानोपलक्षितस्य। नाद्यः पूर्वं भासमानत्वाभावात् कारणस्य च पूर्व्वभावित्वात् द्वितीये लटोऽविवक्षितार्थत्वं विवक्षितार्थत्वं वा। नाद्यः तथा हि यावद्भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजमपि भवति घटोऽयमिति विज्ञानं नच तदात्मनि प्रत्यक्षम् आत्मनस्तदीयाविषयत्वात् प्रामाण्यस्य च विषयनियतत्वात्। यत्र प्रामाण्यं तत्रैव विषये तद्विशे-

पस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा पटास्तित्वे घटोयमिति प्रत्यक्षं प्रमाणयतः किमुत्तरम् । नन्विदमुत्तरं घटविज्ञानं पटे न प्रत्यक्षम् । न हि तत्तदिन्द्रियसन्निकर्षेणोत्पन्नमिति तत् किमात्मेन्द्रियसन्निकर्षजं घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षमेव कथमेवं स्यादात्मेन्द्रियसन्निकर्षाद्घटज्ञानस्योत्पादेऽप्यात्मनो ऽनवभासमानत्वादिति चेन्न भासमानेत्यत्र लटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमाश्रित्येदं भवतोच्यत इति स्मर्त्तव्यम् । अस्ति ह्यात्मनोभासमानत्वं कदाचित् केनचिदन्यथा अप्रमेयत्वप्रसङ्गात् उक्तलक्षणकं स्वविषये प्रत्यक्षं न त्वन्यत्रापीति चेन्न स्वशब्देन यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा स दोष स्तदवस्थः । अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता तदा लक्ष्यस्वरूपस्यासाधारणतया तत्परित्यागेन लक्षणस्यान्यत्र गतत्वादतिव्याप्तिः व्यक्त्यन्तरस्य लक्षणाश्रयस्य एकव्यक्त्यभिहितलक्ष्यीभूतासाधारणरूपत्वाभावात् । व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेव अलक्ष्ये च लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिरिति चेन्न यदेकव साधारणस्वरूपं लक्ष्यत्वेन निरुच्यते भवता

न तदन्यस्वरूपमतः कथं तदपि लच्यमित्यपि शब्देनानेकं साधारणीकृत्य समुच्छेत्तुं शक्यम्। यदपि साधारणं रूपम् एतद्यत्तयन्तरव्यवच्छेदकं स्वविषयपदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवासाधारणीकृतं स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे दोषस्योक्तत्वात् स्वत्वस्य चानुगतस्य रूपस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। अन्य व्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः। नापि द्वितीयः पक्षः विकल्पासहत्वात् किं सम्प्रयोगापेक्षया वर्त्तमानत्वमथ यत् किञ्चिदपेक्षया। प्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्युक्तदोषापत्तिः। द्वितीये तु लटोऽविवक्षितार्थत्वमेव स्यात् व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयोरपि तदा भासमानत्वस्वीकारात्। इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षितमतोविवक्षितार्थमिति चेन्न आत्मनोऽपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमस्ति। न हि पक्षः स यदा मनसा गृह्यते तदा नेन्द्रियसंयोगानन्तरं नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं किं नाम यदनन्तरं भासनोत्पत्तिरिति चेन्न तदनन्तरमपि भासनोत्पत्तेः। भासनान्तरं तत् न त्विदं

भासनमिति चेन्न अव्याप्तिप्रसङ्गात् एकभासनमात्रव्यवस्थितत्वात् लक्षणस्य। अथ मन्यसे यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तत् तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ नच दोष इति। नैवम्। यद्भासनं घटोऽयमिति यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् नात्मा तस्य विषयः तत् कथमेवं स्यादिति चेन्न न हि भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं किन्तु सामान्यतो विषयस्येति तेनेदमभिहितं यदि तु तदीयतां विशेषणमुपादत्से भवान् तदा यदि यच्छब्देन ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तदवस्थः। यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदा अव्यापकत्वं प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् न हि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति अतएवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिन्यपि पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो द्रष्टव्यः। यदिन्द्रिय सन्निकर्षोत्पन्नमिति विशेषणप्रक्षेपे यत्तच्छब्दार्थस्यासाधारण्यादव्याप्त्यापत्तेः। यदि तु यत्तच्छब्दार्थो-

ऽनुगतः स्यात् पुनरप्यन्यत्र घटोऽयमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत । अथात्मव्यतिरिक्त इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदा आत्मविषयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् तच्छब्देनानुगतार्थाभिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावात् घटज्ञानस्य च पटे प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत । एतेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि प्रत्यक्षमित्यत्रापि दोषोऽयमुक्तो द्रष्टव्यः तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषयान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् यस्यार्थस्य सन्निकर्षात् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्तत्र प्रत्यक्षतया प्रमाणमित्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधारणासाधारणार्थाभिधानविकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः अव्यभिचारिपदञ्च व्यर्थम् । न हि शुक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नं संस्कारलक्षणा प्रत्यासत्ती रजतत्वेऽप्यस्तीति चेन्न पूर्व्वानुभूतरजततादात्म्यसंस्काराभावादुक्तदोषतादवस्थ्यात् गुरुमतानुसारेण सुतरां विशेषणवैयर्थ्यात्तेन व्यभिचारानङ्गीकारात् । रजतत्ववैशिष्ट्ये पुरोवर्त्तिन स्तदभावात् तस्मिन्नेवांशेऽप्रामाण्यं न तु

रजतत्वमात्रे तस्यान्यत्र सत्त्वात् । अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते तदा साक्षात्कारिभ्रमेऽपि प्रसङ्गः अव्यभिचारित्वेन विशेषितं तल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वेति चेन्न विकल्पासहत्वात् । किमवगतमिदं लक्षणं फलहेतुः अनवगतं वा । न तावच्चरमः तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात् तस्य चानवगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मात्तदवगमः उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् यद्यन्यायात् ज्ञातममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् तस्य चान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशया साक्षात्कारित्वं बोधयति उत लिङ्गादिभावेन । न तावच्चरमः त्वद्वचन साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् नापि प्रथमः वादिनं प्रति भवत आप्तत्वासिद्धेः सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं स्यात् । अथ मन्यसे यः साक्षात्कारित्व

मन्यतो जानाति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया च न जानाति तं प्रति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादिना तच्चानुमानभावे नैवानाप्तोपदेशतया । अतएव लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्ष्महे यद्यथा श्रावणादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यवहर्त्तव्याः साक्षात्कारिप्रमितित्वात् न यदप्रत्यक्षतया व्यवह्रियते न तत्साक्षात्कारिप्रमितिः यथानुमितिः तथाचैता स्तस्मात्तथा एतदनुमानप्रतिपादकञ्च वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना किन्तु व्याप्त्यादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारकं पूर्व्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादन द्वारेणेदानीमेव वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाश इति न प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः उत शब्दभेदः । आद्ये यद्यसौ विषयविशिष्टं तं व्यवहारं नाज्ञासीत्कथं साक्षात्कारिणि तस्य स्वकर्त्तव्यतां लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत् नह्यविदिताग्निरनुमानादप्यग्निसम्बन्धो बोधयितुं शक्यः । अथाज्ञासीत् तदा ज्ञात-

ज्ञापनवैयर्थ्याल्लिङ्गरूपमनुमानं निष्प्रयोजनम् अथ सामान्यतो जानाति अस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्येति विशेषतस्तु न जानाति तं प्रतीदमुच्यते न किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहारमात्रस्य जानाति उत व्यवहारविशेषस्य। आद्ये प्रकृतानुपयोगः व्यवहारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात् द्वितीये किं कृतोऽसौ व्यवहारस्य विशेष इति विकल्पित पक्षानुप्रवेशमन्तरेण न निस्तारः। एतेन सर्व्वस्यैव लक्ष्यस्य स्वीकारः परास्तनीयः। तथा हि "नात्यादत्ता प्रमा माताश्चेतेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः। तद्धिय स्तदुरीकारे स्वाश्रयं कश्चित्किमस्तु। अथान्यः सविशेषश्चेत् तद्धीत्वं कैश्चिदिष्यते। दत्तः साकारवादाय विस्तरः स्पष्टमेव तत्। अर्थादर्थान्तरो धर्मानानुमात्वादयो यथा। तद्धीत्वमपि तद्वत्स्यादित्यर्थोऽनर्थमाविशेत्। सोऽपि वा धी विशेषः किं स्वीकार्य्य स्तद्धियं विना। एवञ्च सोऽपि सोऽपीति नान्तः सोपानधावने। समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः। का तदस्तु गति स्तत्तद्वस्तुधी-

व्यवहारयोः। उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशक्-
नीय योः। अनिर्वचनीयतावादपादसेवागति
स्तयोः।,,

नापि द्वितीयः। तथा हि अयमनुमानार्थः
स्यात् श्रावणादि प्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभि-
धेयाः साक्षात्कारित्वादित्यादि सोऽपि न यद्य-
साक्षात्कारिष्वनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमा-
त्रात्साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः क्रियते
तर्हि शशविषाणजवगडदशादिशब्दप्रयोगोऽपि
साक्षात्कारिणि कर्त्तव्य एवाविशेषात्। अथ
जवगडदशादिशब्दाः सामान्यतोऽर्थवत्तया न
प्रसिद्धाः क्वचिदप्यप्रयोगात् शशविषाणादि
शब्दाश्चासद्विषया एवेति सिद्धाः प्रत्यक्षादि-
शब्दास्तु सद्विषयवत्तया सामान्यतः सिद्धाः
प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यस्ति विशेष
इति चेत्। नैवम् एतेनापि विशेषेण चाक्षु-
षादिशब्दानामव्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षा-
त्कारिमात्रे प्रयोगप्रसङ्गः। साक्षात्कारित्वे
सत्यपि श्रावणादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयोगो
नत्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दानामिति विशेष इति

चेत्। एवं तर्हि यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति तत्र प्रत्यक्षशब्दयोगो नास्ति यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्व्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात् स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम्। एतेनानुमित्यादि व्यवच्छिन्नतया व्यवहर्त्तव्य मित्यप्युक्तानुमानसाध्यतयाभिधानमपास्तं वेदितव्यं पूर्व्वप्रतिपन्नमेव वाच्यवाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मर्य्यत इति चेन्न अवगतमयस्य प्रत्यक्षशब्दादेव तत् स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् अवगतशब्दार्थसम्बन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्य्यते तदा लक्षण वाक्यगत पदकदम्बार्थस्मरणार्थमपि तल्लक्षणमभिधानीयमविशेषादेवं तल्लक्षणवाक्येऽपीत्यपर्य्यवसानं स्यात्। ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत् तेन शास्त्राप्तभावानङ्गीकारात् किन्तु शिष्यार्थे लक्षणमुच्यते शास्त्रे स हि शास्त्रस्य कर्त्तारमाप्तमेव मन्यते तस्मात् शिष्यं प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्य-

मर्थं प्रतिपादयिष्यति गुरुणा गीयमानम्। यस्त्वया साक्षात्कारिशब्दार्थः प्रतीतः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थ इति। नैवं यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेः हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं शास्त्रे। अथ भवतु तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं यत्र हेत्वाद्युपात्तं लक्षणवाक्यन्तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावमिति मन्यसे तदाप्यनुपपन्नं शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य। अस्ति समस्तग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादि। यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषय स्तर्हि प्रकृतिप्रत्ययविभागो न साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्यते लिङ्गं वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते तदज्ञानेऽपि पराजयो जायत एव। अथवास्तु व्याकरणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं कथमपि भवच्छास्त्रस्य विषयः। तथापि न्यूनतरत्वमस्मिन् विषये भवदीयशास्त्रस्य बहूनि नामानि विद्यन्ते कोपान्तरवर्त्तिनी

कुतो न व्युत्पादितानि तानीति। अथास्मिन् शास्त्रे येषां शब्दानामुपयोगस्तेषामनेन व्युत्पादनं न सर्व्वेषामित्युच्यते तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य लक्ष व्युत्पादनमेवं तल्लक्षणवाक्यगतपदस्यापीत्यपर्य्यवसानमापतितं शास्त्रस्य तत्तल्लक्षणवाक्यप्रयोग एव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जातोपयोगत्वात्। अथ नानालक्षणप्रणेतॄणां वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दार्थ एव व्युत्पाद्यते संशयनिरासाय नान्योऽसंशयत्वादिति मन्यसे तथाप्यनुपपत्तिः अस्ति हि वादिनामर्थे वाच्यताद्योत्यताविवादः अस्ति च छिदूरादिपदानामर्थे कर्मकर्तृत्वाकर्मकर्तृत्वे विवादः अस्ति च भाव शब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वे अस्ति चाधिकरणशब्दार्थस्य पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादौ। एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदार्थे जाग्रति विप्रतिपत्तय स्तल्लक्षणानि कस्मान्नोक्तानि तदास्तामेकत्र विस्तराभिनिवेशः। किञ्च किं तत्साक्षात्कारित्वं सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति चेन्न सविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादि-

व्याप्तिः विशेषणत्वे च यदि विशेषस्फुटतायां विश्रान्तिस्तदाशेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षलक्षणक्षीणत्वेनामूलप्रत्यक्षतापातः यद्यविश्रान्तिस्तदा तादृशस्यैव व्याप्तेः ग्रहादनुमायामपि तादृशासिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः। अथाननुगमात्तत्र न तदनुमा तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तिश्च। यथा हि व्यक्तिं विना सामान्यस्य तथा तावत् तं विशेषं विना व्यक्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात् यदि च प्रतीत्यपर्य्यवसानाभावात्पक्षधर्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे तदा प्रतीतापर्य्यवसानात्तद्बुद्धिः साक्षात्प्रकाशः स्यात्। अप्रतिपद्यमानानन्तविशेष प्रकाशकल्पनाच्चैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पत्वात् श्रेयसितरा साक्षात्त्वव्यवहारान्यथानुपपत्तेः कल्पनाबीजस्य तावतापि चरितार्थत्वादिति कृत्वा तत् कल्पनादिनातएव विस्तरश्चात्र वक्ष्यते विशेषस्य यदि व्यवच्छेदस्तदा निर्व्विकल्पकाव्याप्तिः। यदि च विश्वव्यावृत्तस्वरूप प्रकाशात् सोऽपि तथा तदा दूरे सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः

तत्र जगद्विलक्षणस्वप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः यदि तत्रापि प्रतिपक्षादिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशादिविशेषप्रकाशत्वमेव तदानुमित्यादिव्याप्तिः। अथ इन्द्रियकरणकानुभूतित्वं तत्र साक्षात्कारिधीकरणस्यैवेन्द्रियत्वेनान्योऽन्याश्रयत्वापत्तेरिति केचित् तन्न अस्य तत्प्रमाकरणत्वस्य भावत्व विशेषितस्येन्द्रियनिरुक्तौ सम्भवात् विना कार्य्यगतविशेषसिद्धिं किं प्रति, करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीयान्। एतेन ज्ञातता काचिद्विलक्षणा तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तम् एकरूपस्याव्यवस्थितौ कारणत्वानवधारणात्। नच ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथानुपपत्तेरेव तत्सिद्धिः कारणान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः। नापि मेयजनितत्वमतिप्रसङ्गात्। स्वमेयजत्वे च स्वार्थव्यावृत्तत्रानुगमात् पूर्व्वदोषानिवृत्तेश्च। अथ येन प्रमिते सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्कारीति तन्न प्रत्यक्षावगतेऽपीष्टे तनयादौ प्रमित्सादर्शनात्। अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमित्सा तद्भाव स्तथात्वं तन्न तत्साजात्यानवगतौ

तद्विजातीयानवगतेः अरिसम्बद्धनुमादिविषयायां प्रत्यक्षयितुमनिष्टेश्च। प्रत्यक्षावगतेऽपि दहने रक्ताशोकस्तबकसन्देहे धूमदर्शनेन वह्नेरनुमीयमानत्वादित्यप्येके। अज्ञायमानासाधारणस्य कारणकानुभवत्वं कारणविशेषणीकृतभावत्वं वा साक्षात्कारित्वमिति चेन्न दीर्घादिप्रत्यक्षाव्यापनात् तत्रावधिप्रश्नतेः प्रतीयमानस्यापेक्षणात्। नावधिस्तत्र ज्ञायमान स्तथा अवधिज्ञानं तु स्यात् अतीतादाववधौ तथाप्रत्ययादिति चेत् तुल्यं लिङ्गे धूमादावपि धूमदर्शनात्तत्राग्निरासीदिति पश्चादप्यनुमानात् ज्ञानविशेषणतया ज्ञेयहेतुता तुल्यैवेति। असाधारणकारणगिरा करणमभिमतमिति चेन्न अनुमितभाविलिङ्गकभाविलिङ्गानुमितावसतो लिङ्गस्य करणत्वासम्भवेन ज्ञायमानकरणकत्वाभावात्। लिङ्गज्ञानं तावत्करणं यत्र स्व प्रकाशवादिनो मम ज्ञायमानमेव तत्रेति चेन्न तस्यापि ज्ञायमानतया करणकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात्। अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्ज्जने चक्षु-

राद्यनुमित्यनन्तरं दैवोपजातघटादिप्रत्यक्षा-व्यापनात् नियमेनेति चेन्न विधौ वैयर्थ्यात्। नियमेनेति निषेधस्य विशेषणे दैवागतेन्द्रियज्ञानानन्तरजप्रत्यक्षसम्भवादसिद्धिः। विधौ कारणप्रविष्ट एवायं नियमो निरुच्यत इति चेन्न तथापि वैयर्थ्यादेव। अन्यथातिप्रसक्तेरवैयर्थ्यमिति चेन्न तथाप्यतिप्रसक्तेरेव न हि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिर्हेतुः। अन्यथासिद्धेर्नेति चेन्न तुल्यत्वात्। किञ्च यत्र निषेधः तद्गतमैकरूप्यं निरूप्यमन्यथा किमादाय नियमो निरूप्य इति कार्य्यगतैकरूप्यमनभिधाय न निस्तारः। विनापि च नियमपदप्रवेशं कार्य्यगतैकरूप्यनिरूप्य न निस्तार एव ज्ञायमानं नाव करणमिति हि यदि कार्य्यव्यक्तिमभिसन्धाय तदा तत्पूर्व्वं प्रतीतानां तत्राकरणत्वं दुरवधारणं ततस्तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं पतनीयमिति। अथाव्यवहितार्थप्रमात्वं तथात्वं तर्हि किमपेक्ष्य व्यवधानं किं वेति वाच्यम् इन्द्रियमपेक्ष्य तदसन्निकर्षश्च तदिति चेत् तर्हीन्द्रियसन्नि-

स्पष्टप्रकाशत्वमिति कुटिलिकार्थः स चानुप-
पन्नः स्वविलोचनगोलकानुमानव्याप्तेः । ज्ञाना-
जन्यज्ञानत्वं तदिति चेन्न सविकल्पकविशेषा-
व्यापनात् । एतेन विषयान्तरज्ञानाजन्यत्वं
तदिति प्रत्युक्तं सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेद-
रूपविषयत्वात् तदवधिज्ञानजन्यत्वात् स्ववि-
षयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्यधीत्वं तत् । नच स-
प्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः प्रतियोगिनोऽपि
विशिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां
प्रत्यक्षविषयत्वोपगमात् । स्वप्रतियोगित्वेन
विशेषणादिति चेन्न स्वपदेनैव स्वीकृतत्वात्
कार्य्यव्यक्तावजन्यताया दुरवधारणत्वाच्च । तत्
जातीये तज्जातीयव्यभिचारशालिव्यक्ते च का-
र्य्यैकजात्ये पूर्ववर्त्तित्वमिति स्वकालावच्छि-
न्नार्थबोधकत्वं साक्षात्त्वमित्यपि न स्वार्थाविवे-
चनात् । कथञ्चानुमानादिव्यवच्छेदः तत्र
व्याप्त्यादिप्रविष्टकालानियतार्थत्वं यत्रापि चन्द्रो-
दयसमुद्रवृद्ध्यादौ स्वकालार्थत्वं तत्रापि व्याप्ति-
प्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रयोजिकेति चेन्न कथ-
मप्यस्तु तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य सर्व-

त्वात् । नच यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः साजात्यस्य वैलक्षण्यस्याग्रतः सिद्धौ किमनेन नच तदपीति वक्ष्यते । व्यञ्जनादिकमन्तरेणेति चेन्न तस्यैव समर्थत्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात् । यत्र च न तदपि तथा वक्ष्यते । यत्तु कश्चिदाह स्वप्रकाशनिषेधात् स्वप्रकाशावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासम्भव इति तदप्ययुक्तं वस्तुतो यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात् । वर्त्तमान प्रकाशस्तथेति निरुक्तिपर्य्यवसानात् वर्त्तमानार्थस्य च सर्व्वनिर्वचनीयत्वात् । तथा चोक्तम् "सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना ।„ तस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम् ।

षोढासन्निकर्षैतरायुक्तविषयनियमं ज्ञानं तथेति चेन्न दोषवशाज्ज्ञातसाक्षाद्बोधे तदसम्भवात् । प्रमासाक्षात्कारस्तावत्तथेति चेन्न साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्व्वक्तव्यत्वात् । अनिष्टप्रसङ्गस्ते षोढासन्निकर्षस्य प्रत्येकमिलित विकल्पानुपपत्तेः साक्षाद्धीः स्वरूपधीः स्वेन रूपेण वस्तुतोभानमिति चेन्न अनुमानादिव्याप-

नात्। अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात्तदवच्छिन्न कालसम्बद्धबोधत्वं न त्वध्यक्ष इति चेन्न व्यभिचारात् यत्र लिङ्गादिभाव्यादिबोधकं तत्र तत् कालताव्यभिचारात्। एतेन यदि न लिङ्ग-कालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदा कूटव्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य दैववशात् सत्य-व्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तौ व्यक्तिकालावच्छिन्न व्यापकप्राप्त्या तावदंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्त-र्भावानिर्व्वाह्यमापद्येतेति निरस्तम्। भूतादि-व्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वासम्भवात् तथापि चाग्न्यादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातदुष्परिहर-त्वस्योक्तत्वात्। अनुपस्थितप्रतीतिः साक्षाद्धी-रिति चेन्न विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्याप-नात्। करणानुपस्थितत्वं विवक्षितमिति चेन्न परकरणोपस्थितव्यापनात्। स्वकरणोपस्थित-त्वस्य च स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तत्वात्। व्याप्त्युप-स्थितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा धीः साक्षाद्धीरिति चेन्न व्याप्त्यादि प्रत्यक्षा-व्यापनात् असिद्धत्वाच्च पर्व्वतोऽग्निमानित्येव प्रतिज्ञानात् शब्देन च स्वाप्रतिपादनात्

शाब्दादिमितेश्च प्रत्यक्षत्वापादनात्। अव्यव-
हितधीत्वं साक्षाद्धीत्वमिति चेन्न व्यवधानवि-
कल्पानुपपत्तेः। यदि द्रव्यविशेषान्तरव्यव-
स्थिति र्व्यवधिः तदानीमप्रत्यक्षविभुधियां सा-
क्षात्त्वापत्तिः। अथ ज्ञापकज्ञानपूर्व्वसत्ताव्यव-
धानं तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिरिति विशिष्ट-
वैशिष्ट्यं व्यवधानमिति चेन्न धूमविशिष्टे वह्नि
वैशिष्ट्यमिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्य्यका-
रणभावविरोधः प्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य धर्म्मि-
विशेषणत्वे हेतोरंशतः स्वष्टत्तिः। साध्यविशे-
षणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे व्यवधानाभावात् न
साक्षात्त्वं स्यात्। अथ ज्ञानस्य जातिभेदः
कश्चित्साक्षात्त्वं तत्रानुभवत्वेन परापरभावा-
नुपपत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति के-
चित् तन्न स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात् स्वप्नस्य
तावत् स्मृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षा-
त्त्वारोपोपगमात् भावनाबलजस्य च क्वचिदा-
लोकादिधर्म्मिकक्रियाद्याश्रयधर्म्मारोपत्वं शुक्ति-
रजतभ्रमवत् निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव
गतिरवगन्तव्येति। इदन्तु स्यात् परमात्मादि-

बुद्धावनुव्यवसीयमानायां परमाणुप्रतीत्यंशोऽपि साक्षात्त्वमनुभूयत इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः। अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणया प्रत्यासत्त्या वह्नि-रपि मानसप्रत्यक्ष एव न लैङ्गिक इति परेषा सुवचत्वात्। एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकाल-स्थितिसत्त्व पश्यामीति कस्यानुभवो यद्बला-त्तयाभ्युपेयं तस्याप्यतीति कलहोऽयम्। यदि च साक्षात्त्वं जातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीतौ कस्याञ्चिदध्यक्षानध्यक्षविवादो न स्यात् न हि घटादिप्रत्यक्षत्वे विवदन्ते। क्वचिदस्फुटत्वा-द्विवाद इति चेत् नैवम्। निरंशे वस्तुनि कः स्फुटावभासः यदेकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः स-होपलम्भः स ज्ञानत्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तत्-जातिज्ञानादित्वेन विवादः साक्षात्त्वे त्विति विशेषो वाच्यः। दर्शनकृतो हि विवादो न साहचर्यग्रहाज्ञानात् किन्तु तत्त्वाभिमानादेव प्रत्यक्षार्थधर्मिकायामनुमायां साक्षात्त्वपरो-क्षत्व सङ्करो दुर्वारः। परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा केवलन्तु साक्षात्त्वा-भावः परोक्षत्वमिति चेन्न प्रत्यक्षार्थस्य विनि-

गन्तव्यत्वापत्तेः। सार्व्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते दृष्टलिङ्गादरीश्वरस्य लिङ्गादिवद्धावप-रोक्षत्वेनापि विरोधः लिङ्गादिधीजन्यत्वमनु-मितित्वादौ प्रयोजकमिति चेत् साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रियसन्निकर्षादिजत्वमिति साक्षादपि सा न स्यात्। व्यञ्जकोपाधिनियता च जाति-रिष्यते न च तदत्र उक्तप्रकारबाधात्। न च व्यञ्जकनियमानभ्युपगत्या न तदत्रोपगम्यमिति वाच्यं किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचित्कथित-मिति संशयानुपपत्तेः। प्राग्भूतायां स्मर्य्यमा-णायां तद्‌बुद्धौ तज्जाते मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वा-ग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात्। अथ ध-र्मस्य साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरस्तं तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः पदार्थान्तरमपि साक्षात्त्वमनुमत्य न निस्ता-रोऽस्ति भ्रान्तेरप्यभ्रान्तिपूर्व्वकत्वादिति चेन्न तस्यापि साक्षाद्‌ग्रहे क्वचित्तद्विवादो न स्यादि-त्यादिदोष साम्यात्। अनुमानादिवेद्यत्वे च लि-ङ्गाद्यनुपपत्तेः क्व च व्याप्त्यादिग्रह इत्यादि-

दुरन्तपरम्परैव स्यात् सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति। लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षादिति चेन्न परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः तादृशी प्रमा तथेति चेन्न प्रत्यक्षभ्रमाव्याप्तेः। अनुमानादि व्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनिता धीः साक्षादिति चेन्न एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात्। तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकस्यादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्वपक्षे तत्रानुगतबुद्ध्याद्यन्तरापत्तेः व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न निमित्तस्यात्यन्तापत्तिद्वारस्यैव कल्प्यत्वात् तत्तज्जनितत्वाभावो हि तेनैव रूपेणानुगत व्यवहारप्रत्यया वादध्यान्न त्वन्येनापि तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात् "विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकसमर्थिनः। नैव चेदपराद्यन्ते किमन्यापोह वादिना।,, शब्दानु-

मानोपमानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्व प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न वपते स प्रष्टव्यः किं प्रत्येकमिदं लक्षणमुत मिलितम्। नाद्यः प्रत्येकं व्यभिचारात्। द्वितीये किं मिलितानां निषेधः उत निषेधानां मिलितत्वम्। नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभिचारात् न हि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः। नापि द्वितीयः मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलकसम्भवेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् न वह्न्याश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्षणत्वमपि त्वेकाश्रयाणामिति चेन्न समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोपचार वीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते। असमुदायत्वे सतीत्यपि विवक्षितमिति चेन्न समुदायत्वविशिष्ट एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोध भयेनासमुदायत्वस्येष्टव्यत्वेन तादृशि प्रसङ्गो दुर्व्वारः। ज्ञानस्यैवं विवक्षितमिति चेन्न विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव। एकेति च किमाश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः उताभिन्नजातीयता उतैकोपाधिकता उतैकसंख्यायोगिता उत ह्यादिसंख्य-

योगाभावः। आद्ये तद्विशिष्टव्यापकतादोषः
व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् धर्मिणा च
लक्षणविशेषणे अलक्ष्यधर्मत्वं लक्षणस्य स्यात्
स्वस्यैव स्वधर्मत्वानुपपत्तेः। आश्रयाभेदोप-
लक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः द्वितीये तदेवाभिन्न-
जातीयत्वं लक्षणमस्तु अवश्यन्तया प्राथम्येन
प्रतीयमानत्वात्। न तृतीयः परोक्षप्रमिति-
त्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात्।
नापि चतुर्थः वैशेषिकपक्षे गुणतया तदभावात्
भावे वानुमित्यादिव्यक्तीनां त्रयाणामप्य-
भावाना मेकत्वसंख्यासामानाधिकरण्यसम्भ-
वात्। मिलितानामप्येकसमुदायापेक्षया तथा-
त्वात्। नापि पञ्चमः वैशेषिकमतानुसारे-
णानुमित्यादित्रयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात्।
अतदनुसारेण प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्व्यादिसंख्या-
योगात् तथापि नैकस्यां प्रत्यक्ष व्यक्तौ द्व्यादि-
परिसमाप्तिः। द्व्यादिसंख्यापरिसमाप्त्यभावश्च
तदभाव शब्देन विवक्षित इति चेन्न का हि
परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ नास्तीत्युच्यते। त-
त्रैव वृत्तिर्द्व्यादेः परिसमाप्तिः सैकस्यां व्यक्तौ

नास्तीति चेन्न एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्परि-
समाप्तिः स्यात् न हि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्य-
स्यैकत्वाभावप्रसङ्गात्। अत एकत्वसंख्यावत्या-
मेवं व्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्यविशेष एव।
एकव्यक्तिगता एकत्वसंख्याव्यक्तिर्नान्यत्रेति
चेन्न सत्ताव्यक्तेरप्येवमभावप्रसङ्गात् अननुगत-
त्वापत्तेश्च। सत्तैकैव जातिरूपा एकत्वन्तु प्रति-
व्यक्तिभिन्नं गुणपदार्थ इति चेत् नूनं वैशेषिकै-
र्विप्रलब्धोऽसि कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनु-
भवव्यवहारविशेषमपश्यन्नपि कानिचित्कानि-
चिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि। सत्त्वैकत्वयोः
परापरत्वानुपपत्तेरेवं स्यादिति चेन्न साम्यात्
जातिपरापरत्वध्रौव्यमेव च क्वाप्येकन्यूनवृत्तित्वे
प्रमाणं स्यात्। क्व तथेति चेन्न शैलेऽनलस्यानु-
मायां क्व हस्तवितस्त्यादौ तदंश इत्यनिश्चय-
वददोषत्वात् नत्वन्वस्तु मा वासीदेकत्वमनुगतं
किमनेनात्र निरूपितेन द्वित्वादि यत्र न समा-
प्यते अभिहिताभावत्वयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति।
नैवम्। अनुमित्यादिविषयेऽपि न त्रित्वं परिस-
माप्तम् एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः। अन्या

सा नित्वव्यक्ति र्यान्ववेति चेन्न नित्वव्यक्तेः कस्माश्चिदनुमित्यादिविषये समाप्त्यभावात्। काचिदपि नित्वव्यक्ति र्यत्र न समाप्यत इति चेन्न अव्यापकत्वात् प्रत्यक्षत्वस्य च नित्वव्यक्ते-श्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमतव्युत्थि-तेन भवताभ्युपगम्यत्वात्। अन्यथा प्रत्यक्ष-व्यक्त्यव्याप्तेः स्यात् तदेवं चिरभिधीयते यत्र नित्वं परिसमाप्यते। किञ्च तथापि स एवाति-व्यापकतादोषः नित्वेनावच्छिन्नास्वनुमित्यादि व्यक्तिषु त्वभिहितसमाप्त्यभावस्यास्तीति तत्र प्र-त्यक्षलक्षणं गतमित्यति व्याप्तिरुक्ता तद्व्यावर्त्त-नाय भवताभिधीयते काचिदपि नित्वव्यक्ति र्यत्र न समाप्यत इति। न चैवमुक्ते सातिव्याप्ति-र्निवर्त्तते तत्राप्युक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात्। न हि नित्वावच्छिन्ने तस्मिन् नित्वव्यक्तिः काचिदपि समाप्यते नित्वलक्षणैकोपाध्यव-च्छिन्ने तस्मिन् नित्वव्यक्त्यन्तरं भवदभ्याश्रया-न्तरमादाय वर्त्तते न तु यत्रैव परिसमाप्यते यत्र चोक्तमुपाधिमूलं नित्वं तेषु यदि नित्व-समाप्तिधर्मिषु दृश्यते तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मि-

मात्रे लक्षणव्यावृत्तिः सिध्येत् न तु नित्यवि-
शिष्टे धर्मिणि तस्मादतिव्यापकं तदवस्थमेव ।
अभावत्रयञ्च नित्योपाध्यवच्छेदेन समुदित-
तामुपगतवति विशिष्टे धर्मिणि वर्त्तते
नत्वविशिष्टे प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य तेषु
वक्तुमशक्यत्वात् । अथ मन्यसे तादृशस्य विशि-
ष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः नह्यभावत्रयवत्
नित्यविशेषणमाश्रयकोटावन्तर्भाव्य तासु धर्मि-
व्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्त्तते किन्तु तेषां धर्मिणां
स्वरूपमात्रे उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वञ्चेतद्व्य-
वास्ति तत्प्रत्यक्षमिति हि भ्रम इति न भवतापि
भिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मिणः प्रमितित्वम-
भावत्रयवत्त्वञ्चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । यथा हि
यदि प्रमितित्वस्य काचित्कत्वे नियामकं नो-
च्यते तदा सर्व्वा प्रमितिः स्यात् न वा काचि-
दपि । “सर्व्वत्र सत्तासत्ता वा नियमेऽन्या-
नपेक्षया । नियामकाद्धि भावानां काचित्-
कत्वस्य सम्भवः ।„ तन्नियामकाश्रये विशेषणी-
भूतं वा वक्तव्यम् उपलक्षणीभूतं वा । आद्ये
यदेव प्रमितित्वस्याश्रयविशेषणं तदेव यद्य-

भावत्रयस्यापि तदा नित्वावच्छिन्नेऽनुमित्यादावव-
भावत्रयस्य दर्शितत्वात्तन्न च प्रमितित्वेनापि
नित्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति प्रमितित्वान्न
तद्व्यवच्छेदः । अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वस्यान्य-
धर्मावच्छिन्ने चाभावत्रयसम्बन्धः तदा नास्ति
त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यैक धर्मविशिष्टाश्रयत्व-
लक्षणमेकाश्रयत्वं विशिष्टे धर्मिण्याश्रितो
धर्म्याश्रित एवेति कृत्वा च प्रमितित्वस्याभाव-
त्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादि त्रयेऽपि प्रसङ्ग-
स्तदवस्थ । नापि द्वितीयः उक्तलक्षणोभूतेन
केनचिद्धर्मेण योऽसावुपलक्षितो धर्मी स एव
हल् नित्वविशिष्टोऽपि विशेषणवतोऽपि याव-
द्विशेष्यवस्तुनो विशेष्यवस्त्वात्मकत्वात् । यथा द-
ण्ड्यपि पुरुषः पुरुष एव एवञ्च सत्युपलक्षि-
तादनन्यभूते नित्वविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमि-
तित्वमाश्रितं नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्या-
भेदव्यवस्थिततया तस्याव्यवच्छिन्नत्वात् । तथा
चातिव्याप्तिर्ज्जलेपायिता तथाप्युपलक्षकेण
नित्वविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्मी किन्तु
स्वरूपेणेति चेन्न उक्तमेव यदेव तदुपलक्षितं

तदेव विशिष्टमपि तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितमिति चेत् सोपलक्षितं अवि-शिष्टेनापि तन्नोपलक्षितमेव अन्यथा प्रकृतेपि वैयधिकरण्यापत्तिः। तदास्तामुल्लसत् पल्लव-वचनविलसितेनेति। तदेवं लक्षणान्तरेऽपि प्रतितादितोऽयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः। "एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतम्। लक्षणस्याभिधानन्तु केनांशेनोपयुज्यते।,, अन्याभिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युप-पद्यमानमेवेति।

अनुमानमपि किमुच्यते। करणपक्षे लिङ्ग-परामर्शोऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं व्या-प्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेन्न संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्टापि व्यापकं तत्परामर्शेऽतिप्रसङ्गात् अतएव न तस्य वर्त्तमानस्यातत्कालेऽप्युप-लक्षणत्वात्। विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं धर्मिणा नाशवदप्रसक्त्यापत्तेः पक्षधर्मत्वेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यासिद्धिरीदृशञ्च वैयधिक-रण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेन्न पक्षमादाय वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणा-

व्याप्तिलोपापत्तेः। तथापि विशेष्यमादाय साध्येवेति चेन्न साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिवलादायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्य-पर्य्यवसानवलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्यनुप-योगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसा-धनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनेष्टव्या। सिद्ध-साधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानु-मिति मात्रहेतुनिवेशिनी सा। मोक्षमार्गैर्हि "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रेधात्मनि प्रमाणानां संप्लवः स्वार्थमिष्यत इति।" एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता। व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्वरूपेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा। नाद्यः अगृ-हीत व्याप्तेरपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानता-प्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः व्याप्त्युल्लेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि व्याप्य-ग्राहितया अवश्यवक्तव्यत्वात्। अतएव द्वितीय तृतीयविशेषणे अपि निरस्ते धारावाहिनि तत्राप्यापत्तेः। गृहीतव्याप्तिना च युगपदुभय-ग्रहणे द्वावेतौ व्याप्यव्यापकाविति परामर्श-

स्यानुमानत्वप्रसङ्गात्। नच तदनुमानमेव असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य हेतोः सिद्धसाधनवद् पक्षधर्मत्वात्। स्वार्थानुमाने नायं दोष इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः। अव्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न व्याप्यविषयत्वाभावप्रसङ्गात्। व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिकग्रहणं यथा चैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् विशेषतोऽव्यापकाविषयत्वे सतीति चेन्न अग्निधूमौ व्याप्तावित्याप्तोपदेशात्पूर्वं अयोगृहीतवह्निधूमसाहचर्य्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले विमर्शवशात् वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात् न परामर्शः प्रत्यक्षमात्रं येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात्। किन्नाम प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनराप्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यजानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात्। विशेषतो व्याप-

विषयत्वे सतीति चेन्न अव्यापकत्वप्रसङ्गात्। एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात्सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। किञ्च धूमवत्त्वाद्यदा कदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानीं वाग्निमत्त्वं पर्वतादेः नाद्यः तदानीमिवान्यदाप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात्। न द्वितीयः तदानीमग्निसत्त्ववा व्याप्तत्वानवगमात्। तदेति धूमकालोपेक्षित इति चेन्न क्वचिद्देशेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात्। तद्गतधूमकालोपेक्षित इति चेन्न तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदोषापत्तिः हेतोः पक्षधर्मतयाप्यपर्वतादिधर्मः साध्यो माभूत्तत्तद्वस्तु कालान्तरे किं न स्यात्। तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथं पश्चाल्लिङ्गस्य प्रवर्त्तते। धूमकालमन्तर्भाव्य चेद्धेतोर्मावर्त्तते तद्धूमकालस्येदंगतः स्ववृत्तिः।

कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम्। अविनाभाव इति चेन्न किमेकस्याव्यतिरेकोऽपरस्य भावोऽविनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेके-

ऽपरस्य व्यतिरेकः। यद्वायस्तदा व्यतिरेको-ऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इत्युक्तं स्यात् एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरन्वयो व्याप्तिः स्यात्। न काचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः सार्व्वत्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वादिति चेत्। किमिदं सार्व्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्व्वासु तत् जातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेत्। नेयं सर्व-तज्जातीयव्यक्त्यपरिज्ञाने शक्यावधारणा। न च सर्व्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्रमितिकरणासम्भवात् इन्द्रियेण सा-मान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते। यदनभ्युपगमे पङ्कमुद्वाह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिति वाचस्पतिवचनाक्षमवादीदिति चेत्। नैवम्। सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे प्रमेयत्वादिव्याप्तिं गृह्णतः सार्व्वज्ञ्यप्रसङ्गात् क्वचिदप्यज्ञानं ते न स्यादिति च सार्व्वज्ञ्यापादनमिति न प्रकल्यापि प्रमेयतया सर्व्वं तदा ज्ञायत एव न तु रूपा-न्तरेणेति चेन्न यदि रूपान्तरेण तत् प्रमेय

तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम् अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत् येन तु रूपेणास्ति तेन सर्व्वथा प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः। तथात्वस्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता सामकी चित्तवृत्तिः ततः श्रद्धास्ते। स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्म्मिणामेकत्वमेव अतः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत् सर्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञायमानं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनः सार्व्वज्ञम्। नच वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्म्मितया ग्राह्यमेवेति यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति। तस्मात् "एको भावस्तत्त्वतोयेन दृष्टः सर्व्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति।,, तत्त्वत स्तादूप्येण एकीभूता इति। तदेतदपि नोपपन्नं नानैक्यमिति व्याहतप्रतीत्यापत्तेः। अथ रूपान्तरेण नानात्वम् प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थिता न व्याघातः स्यात् नहि

प्रमेयत्वाद्याधारस्य व्यक्तिभेदस्य ज्ञान ग्रह-
णात् सार्व्वज्ञ्यापत्तिस्तादवस्थ्यैवेति । किञ्च सा-
मान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीय विशेष-
ग्रहणे तासु सर्व्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे किं
प्रमाणम् । सर्व्वव्यक्तिवत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्ति-
ग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत्तर्हि क्वचि-
देवमवधारितस्य यद्यभिचारो दृश्यते तन्न
स्यात् इन्द्रियेण तत्र सम्बन्धस्य प्रमितत्वात् ।
भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिश्च पश्चाद्बाधादिति
चेन्न सामग्र्यभेदे क्वचिद्भ्रान्तिः क्वचिद-
भ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेः दोषादोषवै-
चित्र्यविवेचनस्य च दुष्करत्वात् । कार्य्यभेदादेव
सामग्रीभेदोऽप्युन्नेय इति चेत् उन्नीयताम्
स एव तु कीदृगुन्नेय इति वाच्यं न तावत्त्रैका-
लिकसम्बन्धभावाभावात्मकस्तदानीं भाविनां
सम्बन्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात् । सामान्यतश्च
तज्जातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्व्वं सत्त्वं
भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणं क्वचिदपि सम्बन्धाभावे
भ्रान्तेरनुत्पादात् । किमेतावता अन्य एव
तर्हि कार्य्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यत इति

चेत्। स किमिन्द्रियसहकारिभूतः करणा-
न्तरमेव वा कल्पनीय इति वाच्यम्। नाद्यः
इन्द्रियस्य आविर्भूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्प-
नायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत व्युपरतेन्द्रियव्या-
पारस्यापि विचारयतः पूर्व्वप्रतीतसम्बन्धधर्म्मि-
द्वयस्य व्याप्त्यवधारणदर्शनात्। तत्रापि मनो-
ऽस्तीन्द्रियमिति चेत् अस्तु तस्मिन् कार्य्ये म-
नसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः। अवश्य परि-
कल्पनीयेनान्येनैव सर्व्वानुपपत्त्युपशान्तेः का-
रणत्वमात्रं चक्षुरादिजज्ञानेऽपि मनसस्तत्र स्यात्
चक्षुरादिवत्करणम् अन्यदेव तत्कल्पनीयमिति
सप्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत। अ-
न्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः कर-
णत्वं न स्यात्। शक्यते तत्रापि वक्तुं मन एव
तत्र सुखादिप्रतीतिवत्करणं चक्षुरादयस्तु
सहकारिमात्रम्। नापि द्वितीयः इन्द्रिया-
न्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा। नापि
विना भाव एव एकस्य व्यतिरेकेणापरस्या-
व्यतिरेक स्तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः
पक्षः। एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकस्य पार्थि-

त्वव्यतिरेकश्च क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहले-ख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत। सार्व्वत्रिकव्यतिरेकयौगपद्यं विवक्षितं न तु क्वाचित्कम् अतएवोच्यते। अविनाभावनियम इति चेन्न सार्व्वत्रिकान्वयावधारणनिरासन्यायेन सार्व्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् शक्यत्वेऽन्वयावधारणमेवास्तु सार्व्वत्रिकं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया। यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयोर्व्याप्तिरिति केचित् तन्न यत्तु विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात्। आद्ये न तावदिन्द्रियं तदसम्भवात् अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात् नाप्यनुमानम् अनवस्थाप्रसङ्गात् नाप्यर्थापत्तिः अनुमानव्यतिरेकात् व्यतिरेके तु यदि लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गिसिद्धेः कृतमनुमानेन। अनेवम्भावे च तयोः किमायातम्। अस्तु वा कथमपि तावदर्थापत्तिर्बाधिका तथापि कीदृगभ्युपगम इति प्रष्टव्यं किं विपक्षवृत्तिबाधकसध्रीचीनो यत्र क्वचिदन्वयोर्व्याप्तिः उत तत्सहितः सार्व्वत्रिको-

ऽन्वयः उत किन्नो विशेषणवैफल्येन तत्सध्रीचीनः सामान्यतोऽन्वयो व्याप्तिः उत सार्वत्रिकान्वयः स च विपक्षे बाधकादवगम्यते। नाद्यः विकल्पानुपपत्तेः तथा हि किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्वव्यक्तिविषयम् उत सामान्यविषयम्। आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्त्तनीयं तत्रावश्योपस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकभूतयायोपत्त्यैव साध्यसिद्धेः श्रान्तमनुमानव्यसनेन। द्वितीये क्वचिद्व्यभिचारेऽपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चरितार्थत्वं धूमवत्त्वासत्त्वमग्निमत्त्वाभावव्यतिरेकीत्येवं रूपो हि सामान्यतो विपक्षपक्षः तत्र च बाधकं तयोरविरोधे पर्य्यवस्यति। अविरोधश्च क्वचित्साहित्याद्भवत्येवेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवं भूतवज्रासत्त्वप्रसङ्गः। नापि द्वितीयः विशेषणवैयर्थ्यात्। सार्वत्रिकोऽन्वय इत्येवोच्यताम्। न च सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम्। नापि तृतीयः बाधकस्य सामान्यविशेषविषयताविकल्पोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात्। नापि चतुर्थः तथा हि यद्धूमवत् तदग्निमदित्यत्रेदमन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं वाच्यं

वाच्यं तत्सम्बन्धीसां धूमव्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तदा पक्षस्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्त्वं प्राक् गृहीतं स्मर्य्यतएवेति गतमनुमानम्। सामान्यतोऽग्निसत्त्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयत इति चेन्न विशेषत इति किमग्निमत्त्वस्य विशेषोव्यक्तिरूपोविवक्षितः उत कालदेशादिसम्बन्धस्तस्य। नाद्यः सर्व्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात्। नापि द्वितीयः अग्निसद्रूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिमत्तया परिच्छेदात्। यथा प्राक् प्रत्ययाहितसंस्कारसध्रीचीनैश्चक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानीं भावदेशविशेषावस्थानादेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताङ्गीक्रियते। तथैवालाप्यस्तु कृतमनुमानेन। नाप्युपमानं बाधकं विपक्षे शक्यं वक्तुं तस्य नियतविषयत्वेनैतादृशे विषयेऽनुदयात्। नापि शब्दः आप्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात्। अभावस्तु कदाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणो न

घटते एवं स वाच्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत न चोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेकेणेति । तन्न न तथा हि क्वचिद्व्यभिचारादर्शनाद्वाऽयमभावः प्रवर्त्तते सर्व्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा । नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः सर्व्वत्र योग्यानुपलम्भो वा अनुपलम्भमात्रं वा वाच्यम् । नाद्यः सर्व्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् । नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात् । तत्र वज्र एव व्यभिचार इति चेन्न तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् । तद्दर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत् । अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यत इत्यत्रापि नियामकादर्शनात् । नापि विपक्षे बाधकस्तर्कोवाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूषे न शक्यमिदं वक्तुं तथाह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमो-

ऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा सर्वथायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्य्यादा एवं सर्व्वत्रानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति। नैवम्। किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतुफलभाव एव न भविष्यति। एवन्तु शङ्कितव्यम् अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरयमुदेष्यतीति। न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति क्वचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः। तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात्। धूमेऽपि वह्नेर्व्विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात्। न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शनस्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्प्य-

त्वादुपपत्तेः। यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ विकल्पिष्यत इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात्। अस्त्वात्ममनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादितीच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्जेरन्। यदित्वदृष्टविशेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजाति र्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् दृष्टे व्यभिचारे युक्तामदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्किष्यते एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेन्न धूमवद्वह्नेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात्। सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः। साधारण-

धर्मिदर्शनविशेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्काया-
श्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्य्यानुदया-
त्परप्रतिपत्तुत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्ति
सामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्व-
क्रियाव्याघात स्तुल्यः। व्याघातस्यैव विशेष-
त्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति प्रत्यक्षे
कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न तद्धि न तावत्
आहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविष-
यस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रस-
ञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावि-
सरे निरस्तत्वात्। तस्माद्यदैतद्व्याघातरूपस्य
विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत्
किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम्
तर्काद्वा यदि प्रथमः शङ्कास्तित्वमपि तेनैव
प्रमाणेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि
च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमाना-
शङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव भवतु
शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोप-
जातशङ्कामवलम्ब्याविर्भूतस्य व्याघातरूपस्य
विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति

चेन्न व्याघातसत्ताकाले तदवलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्काप्रमानव्यभिचारिता तस्याः शंकाया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्व्वारयितेति वक्तव्यं मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति। विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ। ननु स्वरूपेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न यावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्व्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे तत्प्रतिधर्म्मसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्व्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितया कस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं माभूत्। यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रसिद्ध्यापत्तेः। अनादिसिद्ध-

व्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न तद्बुद्धेः प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्यार्थप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्वाविशेषात्। नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्यत तदा व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यं शक्यत एव तर्काभासादुद्भवतोऽपि व्याघात उपनेतुम्। अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलभूताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्थमनवस्थैव। "तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा। त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि। व्याघातो यदि शङ्कास्ति नचेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः।," अव्यभिचारस्यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालदृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोर्धता-

न्यस्य । न चरमः वैपरीत्यापत्तेः । आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः अथ सम्बन्धित्वविवर्जितस्वभावानतिरिक्तः अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः उतान्य एव कश्चिद्विवक्षितः । आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः । न द्वितीयः अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च अत एव न तृतीयः । नापि चतुर्थः व्याप्तेरनिरुक्त्या व्याप्यत्वनिरुक्तेः । सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरानुमानाय नियामकायोगात् । नापि पञ्चमः न प्रयुक्त इति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यमकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाजनितत्वात् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात् । सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । नापि षष्ठः पक्षः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । एवमेव विकल्पायां

चरमविकल्पः सर्व्वोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्वशङ्का-भयादिति ।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । स प्रष्टव्यः कोऽयमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्वमनौ-पाधिकत्वम् उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति सा-धनाव्यापकः । अयञ्च ‘‘एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधि र्यदत्ययः ।,, इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य यदत्ययः स उपाधिरिति योज्यमानस्य पर्य्यव-सितोऽर्थः । तद्धर्म्मभूता हि व्याप्ति र्जवाकुसुम-रक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते च कास्तीत्यु-पाधिरसावुच्यते तदिदमाहुः । ‘‘अन्ये पर-प्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ।,, स चोपाधि-र्निश्चित इवाशङ्कितस्य यत्नेदमुच्यते । ‘‘याव-च्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते । विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबल,, मिति चेन्न साध्यव्यापके पक्षेतरत्वेऽपि प्रसङ्गात् । तद्व्यति-रिक्त इत्यपीति चेन्न बाधोन्नीतस्य तस्या-व्यापनात् अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धित्वे बाधा-

सिद्धेः। यदाह बाधेन वोपाधिरुन्नीयते अ-
न्येन वेति न कश्चिद्विशेषः। एतदर्थमपि विशे-
षणीयमिति चेन्न तथापि साधनाव्यापकत्वे
सतीति तद्व्याप्त्यनवधारणे न शक्यावधारणम्
एवं साध्यव्यापक इत्यपि। अथ मन्यसे अदृष्ट-
व्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न वस्तुगत्या
व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापाततोऽदृष्टव्यभिचार-
साध्यत्वसम्भवात् तस्याप्युपाधित्वप्रसक्तेः। न दृ-
श्यत इति च निरूपयितुमशक्यम्। व्याप्ति-
ग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तदव्यभिचारः
कथमवधार्य्यः साध्ये व्यापकमपेक्षितमिति
चेन्न व्याप्त्यनवगमे व्यापकार्थानवगमात्।
सम्भावितव्यापकभावो व्यापकोऽपेक्षित इति चेन्न
व्यापकस्यानिरुक्तौ किंरूपतया सम्भावनापि
स्यात्। अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रं तदानीं
साध्यत्वाभावेऽपि साधयितुमर्हत्वस्य विवक्षित-
त्वात् न कथं ह्यवगन्तव्यमिदमेव साधयितु-
मर्हमिदं नेति व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्य-
त्वात्। न च साधनाव्यापकत्वं सर्व्वत्र निश्चेतुं
शक्यम्। स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाका-

व्याहारपरिणतिपरम्परया मैत्रतनयेऽभावस्य
दुरभिगमत्वात्। यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं
प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वम् अन्यत्र
शङ्कितोपाधित्वं मैत्रतनयत्वव्याप्यशाकाद्या-
हारपरिणतिपरम्परया स्यातव्याप्तिरित्यत्र निया-
मकाभावादिति चेन्न मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना
तस्यापि प्रसाधने तच्छङ्काया अपि छेत्तुं शक्य-
त्वात्। तत्रापि तत्तत्सामग्रीत्युपाधिपरम्परा-
भिधाने च तस्याः तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव
साधनस्य कर्त्तुं शक्यत्वात्। अनवस्थैवं स्या-
दिति चेन्न उपाध्युपन्यास एव कुतोऽनवस्था न
स्यात् साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमान-
साधारण्यात्। एवञ्च साध्य सामग्र्युपाधित्व-
व्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयं श्याम-
त्वादौ साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिपारम्प-
र्य्यादेः तस्मिन् साध्ये श्यामत्वादेरुपाधित्वसम्भ-
वेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत इति
चेत् नैवं प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना
साधने साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वात्।
अन्यथा सकर्त्तृकत्वे साध्ये अदृष्टजन्यत्वम् उद्दृ-

जन्यत्वे च सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यादेवं बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्व्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्व्वकत्वे च बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वमेवं वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वेऽपीन्धनजन्यतेजोवत्त्वं तस्मिन् वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वमुपाधिः स्यादित्यादि विश्वमनुमानव्याकुली स्यात्। अतएव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम्। यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्यत्वमनुमेयतायां सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्त्तुं शक्यत्वात्। तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्यास्यतीति चेत्। एवं ब्रुवाणो नियतमज्ञैषीः परं मन्दमन्द त्वं न प्रतिपक्षं तथा हि स्वीकृतनिश्चितोपाधिभाव आशङ्कितोपाधिकत्वमपि तदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितलज्जात्। नच क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का शक्या यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव

साधयितुं शक्यत्वात् । नच यदेकवैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यवैन्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकदर्शनात् जठरानलादि साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इति च शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं न व्याप्नोतीत्यव्यापकतादोषः । न हि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात् । अस्तु वा कथमपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति इन्द्रनीलशिलादिश्यामत्वस्याहारजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषश्यामत्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्म्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्म्मः सिद्ध्यति न व्याप्त्या अन्यथा पुरुषःपदस्य व्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् । परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात् । नच साध्यसाधनसम्बन्धाद्दृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्कारणादेस्तैजसादित्वे साध्ये मूदुद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम् ।

साधनेनापि च विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारे प्रकृताधानत्रसत्त्वाप्युपाधित्वं न स्यात्। अथ न किञ्चिद्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव। न हि प्रयोजनमात्राद्विशेषणसमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्यवच्छेदादिति। अन्यथा शरीरजन्यत्वमिवाकर्तृकत्वे व्यक्तमांसङ्गौ पर्य्यवस्येदिति। किञ्च आभासे व्यतिरेकिणि पक्षधर्म्महेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यवस्थाप्यं नह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्तमिष्यते तस्य पराभिमतस्य क्वचित् सिद्धापत्तेः। व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिश्चेत् तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्यउपाधिरवश्यं मन्तव्योऽन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तिरित्युपाधेर्व्यतिरेक व्याप्तत्वस्यावश्याभ्युपगम्यतया उपाधेर्यद्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिर्व्यतिरेकस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः। असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाव-

वैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तेरिति। न च दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यमिति वाच्यं हेतोः पक्षधर्म्मत्वस्थितौ व्याप्तिग्रहार्थं त्वयोपाध्यपगमस्यौव्यात्। भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम तत्सत्त्व एवानुमितिभावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चात्माश्रयः। तद्भेदे वाननुगमाविनिगमौ स्यातामिति व्याप्तिपक्षधर्म्मते अनुमितिं भावयत इति वदन्ति।

तत्र केयं पक्षधर्म्मता। पक्षाश्रिततेति चेन्न नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गीकारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात्। कश्चायं पक्षोनाम यद्धर्म्मत्वं पक्षधर्मत्वं सिषाधयिषितधर्मा धर्मीति चेन्न सिषाधयिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्सा वा। आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः। द्वितीये वा सुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषय स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः। न चानवधारितधर्म्मा धर्म्मी पक्षः हेतुमत्तयाप्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावासम्भवात्। अवधारणे

वानवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः। न चानवधारितहेतुविषयधर्माधर्मीपक्षः। तथा हि केनानवधारितधर्मो न तावदनुमानप्रयोक्त्रा स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात्। प्रतिवादिनेति चेन्न प्रतिवादिविदितेऽप्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात्। तथानवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरं वादिप्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा। न तावदाद्यः अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मानवधारणात् धूमं प्रति पर्वतस्य पक्षधर्मत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात् तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात् असाधारणविवक्षायाञ्चाननुगमात् इतरेतराश्रय दोषाच्च। पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् व्याप्तपक्षधर्मत्वस्य हेतुत्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात् विरुद्धहेतौ च पक्षत्वासत्त्वप्रसङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविपरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात्। एतेन सन्दिग्धसाध्य-

धर्माधर्मौ पक्षः साध्यत्वञ्च स्वपरार्थानुमान-साधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् प्रतीतिव्याप्तिबलेन सामान्यतोव्यापकावगाहन-प्रवृत्तं विशेषमादाय परं पर्य्यवसाययि व्याप्यसामर्थ्यं सेति चेन्न तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेः व्याप्तिवत्सम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे निरस्य व्यापारापत्तेः मानान्तरत्वापत्तेर्व्वा। विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽति-प्रसङ्गात्। पक्षधर्म्मतया च यदि साध्यव्यक्ति-भेदः सिद्ध्येत् तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्यन पुंशब्दात् पुरुषानुमायी प्रत्यक्षेण पुरुषद्वय-दर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात्। प्राग्विशेषादर्श-नात्तथा स्यादिति चेन्न पश्चात्तत्र तद्दर्शितान्न संशयोतेति।

उपमानमपि किमुच्यते। सादृश्यज्ञान-मुपमानमित्येके तन्न स्मृतावपि प्रसङ्गात्। अनुभव इत्यभिधाने च सदृशाविमावितीन्द्रिय-जेऽपि प्रसङ्गात्। सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि तत्त्वा-

पत्तेः। एवमाप्तोक्तिजेऽपि। किञ्चोपमिति-
लक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्यात्।
नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः। सदृशे चोप-
मेयव्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि
सदृशमितिः सेति चेन्न इन्द्रियादिकरणसम्भवे
तदुदाहरणासिद्धेः। नापि द्वितीयः सादृश्य-
ज्ञानस्य सर्व्वस्यासम्भवात् प्रमाणान्तरवत्प्रमा-
णान्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुमशक्य-
त्वात्। नच सादृश्यमनुगतमस्ति मुखसादृश्यस्य
हस्तसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात्। नच सा
दृश्यरूपत्वमनुगतं तेष्वस्तीत्यदोषः। तथापि
सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकत्वादौ सादृश्य-
रूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे
परस्पराश्रयभावोऽभ्युपगमे वाननुगमः।
तयोः सादृश्यानभ्युपगमे वान्यत्रापि तथापत्तिः।
किञ्च वैधर्म्म्यप्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं
स्यादविशेषात्। एवमेवाभ्युपगमे च परि-
गणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि
वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति। अप्र-
तीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमिति-

उपमानमित्यपि न आप्तवाक्यादपि तथा प्रमितेः । यत्र तद्व्यापारोनास्तीति चेन्न सचायञ्च अभिन्नाविति वत् सचायञ्च सदृशाविति पूर्व्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैवेन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्पृक्तस्येति चेन्न प्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य सापि च गौ र्गवयेन सदृशी गोत्वादियमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् । अलिङ्गजापीति चेन्न नन्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्पत्त्वे सतीत्युक्तं स्यात् । तथा च विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । नोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् तेन सार्द्धमेतस्यादृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् । अन्यथा अन्यथाप्रत्ययोत्पत्तिविषयं प्रमाणान्तरमापद्येत । तस्मादयं ह्रस्व इति प्रतीते अस्मात् स दीर्घ इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापीयमर्थापत्तिरनुमानेऽवान्तर्भाव्या पृथक्प्रमाणीकर्त्तव्या वा । एतेनाप्रतीतगवयगवान्तरसामान्यस्यादृष्टान्तानुमाना-

सम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौरिति-मितिरुपमितिरित्यपि व्युदस्तम्। तयैतत्सा-दृश्यस्यैतेन तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धे-रिति। अनवगतसङ्गतिसंज्ञा समभिव्याहृत-वाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमित्यपि न प्रस्मृतसङ्गतेरेवम्भूतोपमित्यव्यापनात्। अस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमिति चेन्न अनुभूतका-लान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात्। अस्मर्य्यमाण इति चेन्न कदाचिदस्मर्य्यमाणताया स्तत्रापि सम्भवात् सर्व्वदा अस्मर्य्यमाणतायाः क्वचिदप्य-सम्भवात्। उपमितिप्राक्काल इति चेत्सादे-वैतद्द्युपमिति र्द्दर्शिता स्यात् तदर्थमेव तु क्रन्दनमिदम्भवतः। किञ्च सर्व्वैरनवगत सङ्ग-तित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्गति-त्वस्य वाक्यजेऽपि सम्भवात् उपमात्वेति च पूर्व-निरस्तम्। यस्याः प्रमितेर्येन प्रमात्वेति चाभि-धाने अनुगतरूपाभावात् व्यक्तौ पतनेन लक्षणे-ऽननुगत्यापत्तेः। संज्ञेत्यप्याकुलं गोसदृशोगवयः प्रायः कानने महति दृश्यत इति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविदितसङ्गते गवयपदविदितसङ्गते-

स्यासंज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिकालायामीदृशप्र-
तिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात्। विनापि
वा प्रायः शब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्र-
सङ्गः। तत्र काननसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणे-
ऽप्यन्यत्रैव पदान्तरसमभिव्याहारोत्थाया अन्य-
थानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् नतूपमानस्य। उप-
मेयसंज्ञासमभिव्याहृतेतिविशेषणे च पूर्व्वक
एव निरासः। वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव प्रति-
पत्तिकालास्मृतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदा-
र्थस्य तथाविधप्रत्ययाव्यापनात्। वाक्यैक-
देशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशोगवय
इत्यादि स्मारिणोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात्। प्रती-
त्युत्पत्तिं प्रतिप्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं विव-
क्षितमिति चेन्न अन्तर्भावितवनाधिकरणता-
दृशप्रतिपत्तिं प्रति तस्य प्रयोजकत्वात्। उप-
मितिं प्रतीति तु पूर्व्ववन्निरस्तमिति। यावत्
संज्ञासंज्ञिबुद्ध्यौपयिकं तावद्विवक्षितमिति चेन्न
लक्षणसहचरितसंज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि
प्रसङ्गात्। किञ्च यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः
सत्यप्येवम्बिधानुसन्धाने सदृशमेव गवयपद

प्रवृत्तिनिमित्तमिति सति फलमुत्पद्यते। तदा तस्याप्रमाकरणस्यापि उपमानत्वमापद्यते प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपपक्षे चानुसंहितरूपव्यवहार्य्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुपमानं स्यात्। अव्याप्तविषयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेन्न वस्तुगत्या अव्याप्तत्वस्योपमेयेऽप्यभावात्। व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्प्रति तल्लिङ्गं तेन सह व्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात्। उपमेयेन सह व्याप्तत्वानवगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः। अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणमिति चेन्न तथात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादितस्तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अननुमितिजनकं तादृक् प्रतिसन्धानमुपमानमिति चेन्न तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वात् व्यक्त्यपेक्षायाञ्च जनकत्वस्य सामान्याकारपर्य्यवसायिनो नित्यं व्यक्तावसम्भाविततया अननुगमेन चायुक्तत्वादिति। किञ्च गोसादृश्यं विहाय गवयत्वजातौ गवयशब्दार्थता-

प्रतीतिः कल्पनालाघवं तर्कमपास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिक्येव तत्र गवयत्वस्य गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते। सम्भवति हि प्रयोगः विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे तर्केण विषयीक्रियमाणविपर्य्ययकत्वात् न यदेवं नतदेवं यथा गोत्वं तथा चेदं तत्तथेति। नह्यस्ति सम्भवो मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्य्ययस्यार्थो नच तथेति। अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्यमाना प्रोक्तगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु। सा च त्वया व्यतिरेकोक्त्या परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति।

शब्दोऽपि क उच्यते। आप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणमिति हि न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः। तथा हि कोऽयमाप्तो नाम। यथादृष्टवादीति चेन्न भ्रान्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात्। प्रमाणदृष्टेतिविशेषणे च तथाभूतस्यान्यथावादव्यापनात्। यथाप्रमाणेति करणे चांशे तथा-

भूतवादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात्। यावद्यथाप्रमाणदृष्टे निवृत्तौ च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्षणानां तदव्याप्तेः। न हि यावत्प्रमितं तावदभिधीयते यथाप्रमितस्यैव च वक्तुर्वाक्यमितिव्याकारे च युधिष्ठिरवाक्यस्याप्यनेवम्भूतत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। तत्र विषय इति विशेषणे च विशेषरूपस्य विषयस्यासाधारणेनाव्यापकत्वापातात्। अथ निर्दोषस्य वाक्यं तथेति चेन्न सदोषस्य नास्ति घट इत्यभिधित्सतोऽस्ति घट इति दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः। तत्प्रमाणं न भवत्येवेति चेन्न पूर्वमुक्तोत्तरत्वात्। प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यावधारणसम्भवादापाततः सन्देहेऽप्यदोषात् सामान्यतोनिर्दोषत्वस्य भीमाग्रजेऽप्यभावात् विशेषतस्तथात्वस्यासाधारण्यपर्य्यवसायित्वात्। यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाणमित्यत्र को दोष इति चेन्न पूर्व्वोक्तयाथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः। यथार्थत्वविशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्व्ववद्दोषश्च द्वितीयः। वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः।

तथा हि किमिदं वाक्यं नाम। एकार्थाव-

च्छिन्नपदसमुदायो वाक्यमिति चेन्न एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां वाच्यानि दूषणानि तावत्तन्तु पदपदार्थन्तु चिन्तयामः । सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् वर्णा विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये । तत्र नाद्यः प्रत्येकं मिलितस्य चाव्यापकत्वात् पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायाञ्च वाक्यलक्षणाव्यापकत्वापातात् । नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भवात् विभक्तिरित्यनेन सुप्तिङा प्राग्दिशोऽविभक्तिरित्यनेन च तसिलादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसंज्ञा विधानात् शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात् । किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वे अहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः । अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्त्याकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् । सार्थकस्येति चेत् भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात् । यतो विहिता विभक्तिस्तदिति चेन्न शवकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् । तन्मध्यपतितत्वाच्छवकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र तद्विभक्तिमध्यपतितञ्च पद-

मिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्त द्विभक्तिमध्यवर्त्तिसहितं पदमिति वा । आद्ये ऽवकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकता । द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापद-त्वप्रसङ्गः मध्यवर्त्तिनोऽभावे मध्यवर्त्तिसहित-विशेषणाभावात् । क्वचिन्मध्यवर्त्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्य चेति यथायथमिति चेन्न एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणस्याव्यापकता-पत्तेर्दुर्निवारत्वात् । किञ्च देवदत्तास्त्वित्यपि पदं स्यात् । अथापशब्दोऽयं पदत्वे सति स्वादे-र्विधानस्यावश्यकत्वादिति चेन्न अत एवाय-मपशब्दस्तत एव भवतो दोषः प्रसज्यते अप-शब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति । तस्मात्पाणिनि-नाचार्य्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं स्वादि-ष्वनुरोधेनापशब्दसाधारण्यैव कृता नदी-संज्ञावत् । ननु लौकिकपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधु शब्दविशेषे ततश्च तस्मादन्यदेव लक्षणं वाच्यमन्यथार्वाचीनैरनुदीरित नदीसंज्ञा-प्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः काननस्थली-नलीकाभिमानी भवानीक्षेत । अथोच्यते विभ-

त्ययन्तामेव सर्व्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्याव-
हारिकं पदमिति लक्षणमस्तु। नैवम्। सर्व्व-
लक्षणप्रवृत्तेः सर्व्वत्राभावात्। सम्भवत्सर्व्वल-
क्षणप्रवृत्तेरिति चेन्न सम्भवत्त्वं तत्काले काला-
न्तरे वा विवक्षितम्। आद्ये देवदत्तमित्यपि
पदं स्यात् तत्त्वविधानकाले विसर्गस्यासम्भा-
वितत्वात्। कालान्तरेऽपीतिपक्षे देवदत्त
इत्यपि पदं न स्यात् इत्यादिपदपूर्व्वकालभा-
विनो यद्द्वयलोपादेरभावात्। शब्दान्तर-
सन्निधिव्यतिरेकेण यच्छक्यं लक्षणं तद्विव-
क्षितमिति चेन्न जीविकाकृत्य व्याचष्ट इत्यर्थे
जीविकां कृत्वा व्याचष्ट इति प्रयुज्यमानं वाक्यं
स्यात्। एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायस्य तत्रापि
गतत्वात् कृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्य-
स्योक्तपदलक्षणेन संगृहीतत्वात्। यदुपाधिका
यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं
तथेति चेन्न यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र के-
वले तस्यां सत्यामित्यस्याभावादपदत्वापत्तेः।
यस्यामवस्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्व्व-
सम्पत्तौ विभक्त्यन्तं पदमिति चेन्न यस्यामव-

स्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्षे लक्षणस्याननुगमादव्यापकतादोषः अवस्थानामैक्यान्वविवक्षितमसम्भावितञ्च। सर्व्वदा सर्व्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति। स च भवति भवतो वा पटः पटाविति वा घटं घटाविति चेत्यतिव्याप्तिः। एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तम्।

का पुनरर्थापत्तिः। अन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न यतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः। सिद्धेनानुपपत्तिरिति चेन्न विशेषणाव्यवच्छेद्याप्रतीतौ तद्वैयर्थ्येन तदनुपादाने सर्व्वथानुपपत्तेरर्थतायां फलविरोधात् केनाप्यनुपपत्तेरर्थत्वे साध्यसिद्ध्यपर्य्यवसानात्। प्रमाणयोर्व्विरोधानुपपत्तिरिति चेन्न असिद्धत्वात् प्रमाणत्वेनाभिमन्यमानयोरिति चेत् अभिमतेर्भ्रमार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् ज्ञानार्थत्वेऽप्युक्तदोषानिवृत्तिरेव। अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव तथा हि सत्प्रतिपक्षेऽपि तस्य तदुपपादकप्रमाफलकत्वापत्तेः। तत्र विरोधेनव्याहत्यैवा प्रमाणत्वनिश्चयः यत्र तु नैवं तद्वि-

च्छितमिति चेन्न सत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरु-
द्धार्थत्वेनैवाभासत्वाविशेषात्। तर्कयोर्विरोधे-
ऽपेक्षित इति चेन्न मिथोऽविरोधेन तर्कयो-
रप्याभासत्वात्। विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थं प्रति-
क्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थ-
प्रमाणस्य विरोध इति चेन्न विशेषविषयप्र-
माणबोधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थतांशे
संशयस्य दुर्व्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्त-
प्रमाणविषयतां तदीयां गोचरयितुमप्यसा-
मर्थ्यादेव। अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विप-
रीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषयो-
स्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गीकारलभ्यायां
परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्म्मिणोर्व्विरुद्धधर्माध्या
सस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्गर्भप्रवेश-
तया तत्सहक्षेयस्य तन्नान्तरीयकत्वं वान्यत्वे-
वान्यतएव प्राप्तेः। किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव
तस्य किं विशेषविषयत्वम्। अथ सामान्यतः
प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविष-
यस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं
वा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः उतः तद्विषयी-

ङ्गतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयते। नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः। न द्वितीयस्तदनुव्यवसायोत्पत्तौ तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात्। न तृतीयः सामान्यस्यानन्तधर्मविताश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः। नापि चतुर्थः तद्धि प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यद्वा स्यात्। नान्त्यः तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात्। न प्रथमः अनुगताननुगतजातिव्यक्ति चाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्ति गन्धादितादात्म्यघटादिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधासिद्धा तद्धर्मनिकायस्यैवासिद्धेः तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्यर्थापत्तेरनुवादतापत्तेः।

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्ययुक्तं प्रमाणाभावस्य तथात्वे भ्रमानुदयप्रसङ्गात्। उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिमप्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात्। कालभेदात्तत्राविरोध इति चेन्न तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् तादा-

त्वस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात् अभावस्फुरणे च तत्प्रतिभासस्य ध्रौव्यात्। किञ्च योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते तथा सति च यत्र भावोपलम्भस्तत्राप्यभावप्रमा स्यात्। न हि तत्र हेतुव्यतिरेकेणैव वा सत्येव वा तदभावप्रमोत्पद्यते। तत्तदविनाभूतविरहसहितः स तथेति चेन्न तदविनाभूतव्यतिरेकस्य व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। अत एवालोकस्याध्यक्षत्वे आलोकान्तरगतावयवेनावयविना वा आलोकेनान्यथासिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्ष्यते। अर्थान्नयोगस्तु नार्थे व्याप्तोऽयतयैक्यात् तद्विरहसहितः स तथेति चेन्न इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्यनुपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीक्रियते तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्य्यान्वयोदाहरणमेष्टव्यं न वा न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतो मन्तव्याऽन्यथैव कार्य्योत्पत्त्युपपत्तेः। एष्टव्यञ्चेत्तर्हि तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षभङ्गे पर-

मार्थतस्त्वाभाववत्युक्तकारणसम्पत्तेरभाव प्रमा स्यात्। अत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति चेन्न सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात्। व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमा विरोधित्वमिति चेत् तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव। नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः। अतएव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यमिन्द्रियसन्निकर्ष एव तदुपपत्तेः। न चाश्रयसाक्षात्कारेऽपि प्राङ्नास्तिताग्रहादौ व्यभिचारात्। ननु व्यवधायकसद्भावेऽपि यत्र परमार्थतोऽस्त्यभाव स्तत्रोक्तकारणादभावावधारणमस्त्वेव को विरोधो न तावद्भावयोगिन्यपि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्येत। तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भ एवाभावप्रमाणमस्तु जहीहि योग्यताविशेषणनिवेशनव्यसनम्।

योग्यताविशेषणाप्रक्षेपेऽनुपलम्भमात्रतो वस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्चयः कदाचित्तु संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियत इति चेत् तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति योग्यताविशेषणप्रक्षेपेऽपि तुल्यम् । अपि च मेयस्य वास्तवं सत्त्वं प्रमाणकोटावनिवेशार्हमेव मेयवस्तुसत्त्वनिर्द्धारणार्थमेव हि प्रमाणा प्रमाणविवेचनं विचारकाणाम् । अन्यथानुमाने व्याप्तावुपाधिनिरासायासो व्यर्थः स्यात् व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण सौस्थ्यात् । प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा न स्यात् । तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्ताविरहस्यापीदानीं क्वचित्सम्भवात् । फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारणकोटिनिवेशने विशेषाभावात् । तदुपलक्षितस्यैव विशेषणस्य विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तथापि सामान्यतोविशेषाभावोऽसिद्ध इति चेन्न तस्य सत्त्वे निर्व्वचनापातात् ।

कश्चायमसिद्धो नाम । तत्र हि व्याप्तत्व-

पक्षधर्म्मताव्याप्तिप्रमितोऽसिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात्। व्याप्तिं पक्षधर्म्मतां तत्प्रमितिं वा न विरुध्यतां हेतुदोषत्वाभावात्। ननु नेदमीदृशं तथा हि केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्म्मतातत्प्रमितिविरहात्मानः केचित्तु व्याप्त्यादिलिङ्गअङ्गभूताः प्रतिबन्धकतया प्रमित्युत्पत्तिं विरुन्धानाः केचिद्दोषमुभयं भजन्ते। तत्र प्रथमे तावदसिद्धमध्यमध्यास्ते। तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः। अनौपाधिकसम्बन्धिता हि व्याप्तिः सहोपाधिता वानुपाधिताविरहरूपैव एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भविष्णुः। पक्षपदोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा सिद्धसाधनमपि तथैव सिषाधयिषितधर्म्मविशिष्टो हि धर्मी पक्ष उच्यते। यत्र सिद्धं न तत्र सिषाधयिषास्ति ततो विशेषणाभावापत्तौ विशिष्टस्य पक्षरूपस्य तदभावः। नच वाच्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्भग्नव्याप्तिकमिति पृथगेव सव्यभिचारस्य दोषत्वं तथासिद्धत्वात्तत्र सिषाधयिषा नास्तीति

सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति लिङ्गस्यैवासिद्धिपर्य्यवसायित्वात्। अन्यथा व्याप्यादिविरुद्धपर्य्यवसायितामात्रेण सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति। यतः सिषाधयिषा भावो न प्रतिपन्नासिद्धत्वाल्लिङ्गाद्भिद्यते। किं नामेच्छाभावस्य तस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगम इच्छैव तु तत्र यन्नास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते सिद्धसाधने नत्विच्छाभावमनुमातुं लिङ्गतयेति एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्म्मताविरहरूपैव। ये तु व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहलिङ्गभूतास्तेऽसिद्धतः पृथगेव हेत्वाभासाः। तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतो र्न साध्यव्याप्तताभावः। किन्नाम साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधिकासम्बन्धोऽन्य एवासौ इत्थमेव पक्षधर्म्मताविरहात्मापि नायम्। किन्नाम ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधित्वसम्बन्धात् तत्र साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते। तथा सति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिङ्गं सद्विरुद्धः

पृथगेव हेत्वाभासो भवति। एवमनैकान्तिकोऽपि न व्याप्तिव्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव। तथा हि हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा किन्नाम व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयति। यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत्कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात्। तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारो न तु व्याप्तिविरहः पक्षधर्म्मताविरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव सत्प्रतिपक्षतायाञ्चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे कार्य्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तुस्वभावः। तस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहरूपताऽसम्भावितैव। बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः। सामान्यतोऽनौपाधिकसम्बन्धरूपा हि व्याप्तिः। साधनवति च साध्यविरहो न सोपाधिता साध्याविरोधिस्वभाव-

वात्तस्याः । नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधन-सम्बन्धस्य विरहरूपः बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्यानपलापात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात् सामान्याकारपरिगृहीतस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरमादाय पर्य्यवसानाऽविरोधात् । तस्माद्विशेषबाधे न सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिता अनुमीयते निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः । यथाह बाधाद्दोपाधिरुन्नीयतेऽन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष इति । अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवद्-बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्म्मतादोषमनालोच्य अन्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह । तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्म्मता प्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः । यत्र तु व्याप्त्यादिविरहलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वाभासः । ननु सोपाधित्वादयोऽपि यतोऽवगम्यन्ते तत् कुतः पृथक् दूषणं न भवत्यनैकान्तिकत्वादिवत् । नैवम् । अनैकान्तिकान्तिक-

त्वादेर्व्याप्त्यादिविरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः। सोपाधितादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्न लिङ्गभावनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति। नच वाच्यं यत्र लिङ्गात्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रवृत्तिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयताम्। नत्वनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्व्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति। अनैकान्तिकत्वादिव्यक्तीनां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक् पृथगेव वाभिधानमशक्यमपरिसङ्ख्येयत्वादिति। वक्ष्यमाणञ्च हेतुं तदनभिधानस्य। नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयानैकान्तिकत्वादीनां पृथक् दूषणत्वमिति यतो व्याप्तिपक्षधर्म्मतोपेतलिङ्गप्रमितिसाध्यानुमितिस्तदैकल्यान्न भवेत्। यतस्तु सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमिदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्तीति। नच व्याप्तिपक्षधर्म्मते तत्प्रमितिञ्च विहायान्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ति व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्वमनै-

कान्तिकत्वादीनां न तु साक्षाद्दोषत्वं दोषप्रतिपादकतयापि च दोषत्वं साक्षाद्दोषत्वमनुपजीव्याशक्याभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचारत्वादीनामिति विभागस्त्वमनर्थकमिति तात्पर्य्यं सत्यमेतत्। साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादिविरहस्य वा विरुद्धत्वादीनान्तु तत्प्रमापकतया यद्यपि दोषपक्षनिक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वादयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्ता स्तदुद्भावनस्यावश्यकानुरोधात् व्याप्त्यादिविरहे तत्रोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं शक्यते। अनैकान्तिकत्वादौ तदुद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थाद्गम्यते। व्याप्त्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वात्। यथा तस्माद्दीर्घोऽयमित्युक्ते अस्मात् ह्रस्वः स इत्यर्थाद्गम्यते न तु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा तथेहापि निरग्नौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादिते अग्निनासौ न व्याप्त इत्यर्थाद्गम्यते। न हि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽनग्नौ चास्तीति। अतएवानन्यादतीन्द्रियोपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्व्वमनभिधानं समर्थितं तेषा-

मनभिधाने अयमपि हेतुः। तानि ह्युपाधि-
लिङ्गानि नार्थवशादुपाधिमनपेक्ष्यापि गम-
यन्ति येन तेषां व्याप्तिर्निर्व्वाहिता तं प्रति
तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि स-
म्भवात्। अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ च व्याप्त्या-
दिविरहबोधाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा
कस्यचित्स्वचेतसः सम्भवतीति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः।
एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधोऽयमभिधी-
यते। एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापित-
वतायुष्मता भवति। व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्या-
मप्रमितोऽसिद्ध इति तावत् विरुद्धादिषु ल-
क्षणं किन्नास्ति किं वास्ति। यदि नास्ति तदा
व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः प्राप्नु-
वन्ति। अथास्ति तदा तेऽप्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः।
अथैतस्मिंल्लक्षणे सत्यपि तेनासिद्धान्तर्भूताः
तर्हि लक्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम्। अथ
यत्र व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भा-
व्यते तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि लक्षणान्तर-
मिदमुक्तं स्यात्। नचैतदपि युक्तं यत्र व्याप्य-
त्वासिद्धे व्याप्तिविरहमात्रं प्रतिपाद्यते तत्र

व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितत्वानां ज्ञानं निश्चितं नोद्भाव्यत इति नासावसिद्धः स्यात् । एवं सर्व्वासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः । अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रमिततया साक्षादुद्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्म्मत्वाप्रमिततया वेति । तर्हि अन्योन्योदाहरणाव्याप्तेरव्यापकत्वमुभयोः । अथोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविषयाव्यापकता न दोषायेति मन्यसे न सामान्यलक्षणे निर्व्वक्तुमशक्ये कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटते । अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु । नैवम् । सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यतिव्याप्तेः भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः स्वरूपासिद्धिः सर्व्वप्रमाणसाधारणो दोष इत्यत्र तदुद्भावनाव्याप्तेश्च । अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमितत्वव्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति इदमप्यलक्षणमव्यापकत्वात् । यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोऽस्तु नाम नतूपन्यस्य-

तेऽपि प्रयोजनाभावात्। व्याप्तिव्यतिरेकदर्श-
नादेवानुमानाङ्गवैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावन-
पर्य्यवसानात्। तस्मात्तत्र प्रमितत्वव्यतिरेको-
द्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः। ननु विशे-
षणाद्यभावोऽपि वस्तुतो विशिष्टाभाव एवेति
नोक्तदोषः न यदि विशेषणाद्यधिकोऽविशिष्ट-
स्तदा तदभावभेदोऽपि स्यात्। अथ नाधिक-
स्तदा विशेषणाभावत्वान्नान्या सा विशिष्टाभाव-
तेति। विशिष्याभावस्यापि तथात्वे पृथगेव
विशिष्टाभावत्वार्थं स्यादित्यननुगम एव स्वा-
यौनुमित्यसिद्धाव्याप्त्यनुद्भावनादिति। अथ
ब्रूषे यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः
साक्षाच्छब्दोपन्यास स्तदसिद्धं शब्दोपन्यास-
त्वस्यानुपन्यस्तेऽपि सम्भवान्नास्त्यव्यापकतेति।
नैतदपि युक्तं तथा हि शब्दोपन्यासत्वं किं
शब्दस्वरूपनिर्देशत्वमात्रम् उत शब्दप्रमा-
णत्वम्। आद्येऽनैकान्तिकादावपि व्याप्ति-
शून्यत्वं शब्दप्रतिज्ञावत्येव। द्वितीयेऽपि यदि
साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः तदा प्रत्यक्षेण प्रमा-
पणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरहस्य

प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरुद्धादावप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः । अन्यमते न क्वचिदपीति सर्व्वाव्याप्तिः । अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणवेद्यता विवक्षिता सा न युक्ता उक्तलक्षणवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहानभिधायित्वात् तद्विरहेऽपि तात्पर्य्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणताविकल्पेनाव्यापकत्वापातात् । अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावादव्यापकत्वापत्तेः । एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निरस्तः । अथोच्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः तदसिद्धमिति नैतदप्युपपन्नम् अतिव्यापकत्वात् तथा हि विरुद्धादौ शक्यते तावद्विपक्षदृष्टिदृढभूततर्काभावात् सोपाधितावगन्तुम् । यदाह यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजक इति तस्मात्तेषामप्येवं लक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिपक्ष-

धर्म्मताप्रमितिविरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यं तथा सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात्। अथोच्यते तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धमस्तु साध्यविपरीतव्याप्तित्वादिना तु दूष्यमाणं विरुद्धाद्येव तत् उपन्यासप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासानाम्। नह्यत्र गोत्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्कर दृष्यते। किं नाम प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारासङ्करमात्रमिति तदप्ययुक्ताभिधानं सुव्यक्तं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वस्यवति न तावदुक्तलक्षणेन तथा शक्योद्भावनत्वस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात्। सर्वथा निष्प्रकारस्यासिद्धधर्म्मिणस्तदुद्भावनाशक्यत्वत्। नच तथा शक्योद्भावनत्वमप्युद्भाव्यते असिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत्। नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति कृते निस्तारः सोपाधित्वाद्युद्भावने प्रमित्यभावोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रसज्यतेति प्रागेवोक्तत्वादिति। एतेनासिद्धः साध्यसम इति प्रत्युक्तं यथा कथञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्वसाधारणत्वात् साध्य-

विशेषस्य चोक्तप्रकारपर्य्यवसानव्यतिरेकेणान्य-
थासम्भवात् लक्षणान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा
यथासम्भवमिह योजनीया इत्यलं विस्तरेणेति।

अपिचासिद्धलक्षणविशेषणेन प्रमाणव्यव-
च्छेदकव्यतिरिक्तेन यद्यवच्छेद्यं तत् केनचिद्वि-
रुद्धं केनचिदन्यदिति चेत्। विरुद्धमेव किमु-
च्यते तथा हि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध
इत्याहुः तत्र साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः
कार्त्स्नेन वा अनौपाधिको वा स्वाभाविको वा
सम्बन्ध इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव
निरुच्यते। तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण
सामानाधिकरण्यमेव विशेषणविशेष्ययुक्तं वि-
रुद्धमित्युक्तं स्यात्। यदा चैवं तदा साध्यव्यति-
रेकसामानाधिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे
समर्थमिति तन्मात्रमुद्भाव्यं वृथा विशेषणप्र-
क्षेपः। तथा चानैकान्तिक एवायं स्यात्।
ननु साध्यव्यतिरेकसम्बन्धो यद्यपि विरुद्धा-
नैकान्तिकयो र्द्वयोरप्यस्ति तथापि वस्तुगत्या
स्वाभाविकोऽसौ विरुद्ध एवेत्येतावन्मात्रविशेष-
विवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदोपन्यासः।